Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын шитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 4 (14976) 1993 чылдың январь 7, четверг

Солунга ат салган шагы 20.30. Садар өртээ 4 рубль.

АНЫЯКТАР ЭВИЛЕЛИ ТУРГУСТУНГАН

Бай-Тайга кожуунун аныяктар эвилелиниң тургузукчу конференциязы болуп эрткен. Ацаа «Тыва Республиканың аныяктар политиказы болгаш кожуунга аныяктар эвилелин тургузар дугайында» илеткелди Орлан Дайынчыевич Долаан кылган. Россияның Аныяктар Эвилелиниң Устав Программазы-биле таныштырылга болгаш организастыг айтырыгларны ол конференцияга чугаалашкан.

Ук конференцияны организастап эрттиреринге болгаш ооң ажылын удуртуп башкарып чорударынга кожуун чагыргазының килдистер эргелекчилери Ч. А. Саая, К. С. Чүлдүм, С. Х. Допул олар боттуг дузаны чедирип, боттарының ажыл-амыдыралчы байлак арга-дуржулгазын, чагыг-сүмелерин киирип, кожуунга аныяктар эвилелин тургузарынга улуг деткимчени көргүскеннер.

Конференция эгелээр мурнунда кожуунда «Мөнгүлек» аттыг чечен чогаал каттыжышкынының үндезин дөзүн тургузуп турар, республикада ат-сураа билдингир апарган шүлүкчүлер Кан-оол Чүлдүм, Чечекмаа Саая, Светлана Самбый-оол олар делегаттар-биле ужуражылганы организастап, «Мөнгүлектиң» чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле тодаргай таныштырып, чаа чогааткан шүлүктерин номчааннар.

Хүннүң чугула айтырыгларынга хамаарышкан саналдарны, сүмелерни конференцияга санал берген 15 кижи чугаалаан. Олар кожуун чагыргазының килдис эргелекчилери С. Х. Допул, К. С. Чүлдүм, С. И. Самбый-оол, Ч. А. Саая, Тээлиниң № 2 ортумак школазының башкызы Марта Иргит, кожуун прокурору Михаил Монгуш, «Бай-Тал» совхозтуң профком даргазы Семен Ховалыг, өөреникчи Анита Соян, кожуун чагыргазының ИХК-ниң начальниги Геннадий Донгак, «Белек» аттыг уруглар садының кижизидикчи башкызы Айлан Мюрзю, Тээли суур чагыргазының даргазы Сергей, кожуун Советтиниң даргазы Ч. Х. Хертек болгаш оон-даа өскелер-дир.

Кожуунда аныяктар эвилели тургустунган. Ооң секретарынга Орлан Долаанны конференцияның делегаттары бир үн-биле бадылааннар.

Конференциядан тускай доктаалды хүлээп алган.

Иргит СЕДИП-ООЛ.

ЭГЛИП КЕЛГЕН БАЙЫРЛАЛ-БИЛЕ

Мурнунда эки-ле билбейн чораанывыс, ам чаа танып эгелээнивис байырлал — Христостуң төрүттүнген хүнү-желгеп. Номнарга азы дамчыдылгаларга ооң дугайында бижип, чугаалап турганын шал-бул сактыр бис. А сөөлгү үеде ол байырлалдың дугайында элээн-не дыннаалып турар апарган. Ону кымга тураскаатканын сактып келирге, кулаавыс уунда чугаалардан ол солун болбас аргажок.

Христостуң дугайында, ооң өөрединиң дугайында бижиттинген ажылдар эжен-эмгежок. Ол төөгү талазы-биле кончуг берге үелерде чурттап чораан. Ынчан база-ла амгызы ышкаш, бистиң-биле чүү болуп турар чүвел, чуртталгада таарымча чок чүүлдер кайыын кээп турарыл деп, улус бот-боттарындан айтыржып турганнар. Ынчан база-ла бистиң үеристе дег, ааскыр-сөскүр кижилер ол айтырыгларга харыыларны берип турган. Ынчалза-даа оларның хөй кезин чүгле боттарының дугайында бодап турган болгаш, хамык чүвени боттарынга таарыштыр тайылбырлап турганнар.

Рим империязының бир көдээ суурунга төрүттүнген Христос ынчан бодунун сөзүн сөглээн. Ооң өөредиин дыннап кааш, кижилер кайгап, ол бөдүүн, кымга-даа билдинмес кижи кончуг мерген, ынчалза-даа кижилерге билдингир чүүлдерин канчап чугаалап турарыл деп сонуургай бергеннер. Ынчан өөреникчилер болгаш сонуургалдыг кижилер аңаа кээп эгелээн. Христостуң шак ындыг мерген угаадыы чамдык кижилерге таарышпаан болгаш олар ооң өжээн негеп, Христосту хере азын каар деп шинтпирлээннер. Чеже-даа ону кижилериң угаанындан үндүрер дээш кызарга, чон Христостуң өөредиин сактып чыдып калган.

Ол өөредин-биле кижи бүрүзү бодун сайзырадып, чалгаа болбайн, бодунуң амыдыралын экижидип, кижилерге чымчак сеткилдиг, хүндүткелдиг болурун угаадып турар.

Боттарының төөгүлүг сайзыралының үелеринде чоннар чаа чаңчылдарны тургузуп, нитилел-харылзаваларының хевирин өскертип чорааннар. Ынчаар болуп турган-даа, ынчаар болур-даа ужурлуг. Ынчалза-даа нитилелдиң кандыг-даа өскерилгелериниң үезинде амыдыралга олчаан артар, өскертинмес чүүлдер бар: ол ынакшыл биле хүндүткел-дир. Чамдыктар ол чүүлдерни эргижирээн деп билгеш, тоовайн, оон катап дилей бээрлер.

Христос ол дугайында бодунуң дыннакчыларынга чугаалап чораан. Чуртталгага кандыг-даа өскерилгелер турар болза, чаагай амыдыралдың чаңчылдарын шынчы камгалап арттырып алыры чугула. Өг-бүленин болгаш нитилелдин быжыы аңаа үндезилеттинер.

Бөгүнгү амыдыралывыстан көөрүвүске, кады чурттап чораан-ла, бот-боттарының төөгүлүг чаңчылдарын хажыда берген чоннар бергелерге таваржып турар-дыр. Христосту уттупкан Россия база бергедеп турар. Кажан россияжылар христианчы өөредиглер ёзугаар чурттап чорда, олар кожаларының хүндүткелинге кирип чорааннар, чүте дээрге чаагай сеткилдиг кижилер-биле чугаалажыры кымга-даа эки-ле болгай.

Ам чаагай чаңчылдар катап эглип, төөгүлүг байырлал катап төрүттүнүп турар-дыр. Ынчангаш чоннарның бот-боттарынга чаагай хамаарылгазы база чаагай амыдралды тургузар деп чүвеге бүзүрээр мен. Чаагай сеткил тиилээр, каржы чорук тиилеттирер.

Кызылдың Троица хүрээзиниң игумени АЛЕКСИЙ.

Россия Федерациязының Дээди Совединин чонунуң социал деткимчезинин талазы-биле фондузундан 1992 чылда акша-хөренгилеринден тускайлап берген Тыва Республиканың чонунуң эвээш хандырылгалыг кезектеринге материалдыг дузаламчы талазы-биле социал программазынга сан-хөө деткимчезин ажыглаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң болгаш Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Совединин Социал фондузунга 5 млн. рубльди тускайлап бээр.

2. Тыва Республиканың Президентизинин эргезинге 5 млн. рубльди дамчыдар.

3. Улус депутаттарының районнар Советтериниң даргаларының, болгаш районнар чагыргаларының даргаларының эргезинге чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектериниң материалдыг камгалалынга тускай сорулгалыг ажыглаары-биле 8,5 млн. рубльди тускайлап бээр, ооң иштинде:

Бай-Тайга районга—0,5 млн. рубль;

Барыын-Хемчик районга инитизи-биле—1,2 млн. рубль;

ооң иштинде Ак-Довурак хоорайга — 0,5 млн. рубль;

Чөөн-Хемчик районга — 0,7 млн. рубль;

Каа-Хем районга — 0,6 млн. рубль;

Кызыл районга — 0,6 млн. рубль;

Мөнгүн-Тайга районга — 0,4 млн. рубль;

Өвүр районга — 0,4 млн. рубль;

Бии-Хем районга — 0,6 млн. рубль;

Танды районга — 0,6 млн. рубль;

Сүт-Хөл районга — 0,5 млн. рубль;

Тожу районга — 0,4 млн. рубль;

Тес-Хем районга — 0,5 млн. рубль;

Улуг-Хем районга —0,6 млн. рубль;

Чаа-Хөл районга — 0,4 млн. рубль;

Эрзин районга — 0,5 млн. рубль.

4. Сонгаарладып болбас социал айтырыгларны тускай сорулгалыг акшаландырарын боттандырар болгаш акша-дузаламчызын дараазында хемчээлдерге тыпсыр:

3 млн. рубльди — Чоннуң социал камгалал министерствозунга эвээш хандырылгалыг хамаатыларга ачы-дуза көргүзеринге;

1,3 млн. рубльди—Социал хөгжүлдениң Кызыл хоорай төвүнге эвээш хандырылгалыг хамаатыларга болгаш ажылдавайн турар пенсионерлерге немелде ажылдаар черлерин организастаарынга;

0,5 млн. рубльди — Тываның элээрлер болгаш хадыкшылганың республиканы иниттелдинге амыдыралдың кадык-чаагай ёзузун хевирлеп тургузар, арагалаашкынны болгаш ыраар хандыкшыыр чорукту баш удур болдурбас талазы-биле хемчеглерни организастаарынга;

1,8 млн. рубльди — Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелинге эвилелдиң онза дуза хереглеттинин турар кежигүннериниге дуза чедиреринге, девискээрлер болгаш делегей делгелгелеринге киржирп-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаарынга;

0,8 млн. рубльди —профэвилелдериниң ВДФСО-нуң Тыва республика чөвүлелинге уругларның спортчу школаларының ажылдаарын хандырарынга;

0,5 млн. рубльди — Кызыл хоорай чагыргазынга дыштанылганың «Тайга» базазының автомобиль оруун ажаатежээринге;

1,5 млн. рубльди — Күртелерадиокомпанияга «Ураан-хай» телеканалдың ажылдаарын хандырарынга;

0,8 млн. рубльди — Кызылдың «Спорт» деп муниципалитет бүдүрүлгезинге спорт комплекизинин ажыл-чорудулгазын хандырарынга;

1,3 млн. рубльди — Тыванын күрүнеин ырының болгаш танцының «Саян» ансамблинге онза дуза негеттинип турар ажылдакчыларынга социал деткимчё көргүзеринге болгаш техниктиг базазын быжыглаарынга.

5. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика комитеди болгаш сан-хөө-бюджет комитеди, Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу тускайлап берген акша-хөренгилериниң көрдүнген сорулгаларга чарыгдалының контролюн хандырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.
Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың декабрь 30. №№ 394, 236.

ЧАА-ХӨЛДЕ БАЙДАЛ ДҮВҮРЭЭЗИННИГ

Үе-дүптен бээр чангыс черге турум чурттап, ажылдап, амыдырап келген чонунуң кедилиг амгы болгаш келир үелерин болур-чогуурун-биле хынамчалыг бодавас дарга-бошкаларның болгаш Саян ында ырак черден акша ажылдап алырын, олча-ажык тыварын, дорту-биле чугаалааргa, халас кежик четтирерин күзээн кижилерниң уржуундан Чаа-Хөл суурда чеди муң ажыг кижилиг турум чурттакчы чон, бир муң ажыг өөреникчилиг, чүс ажыг башкылыг ортумак школа, ында «Найырал» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы, чуртталга-коммунад ажыл-агый бүдүрүлгезиниң болгаш совхозтуң бодунуң хөй бүдүрүлге, организация черлери чылыг-одалга котельнаязының чылдып чадап, чылыг бербейн турарындан доңуп, кончуг берге, дүвүрээзиннинг байдалды тургузуп келген.

Тодаргайлааргa, ол ортумак школа шуут донган, ында өөредилгени соксаткаш, ара кагган, сүт-бараан фермазының инек төрүүр өрээли база донган, 400 ажыг баш саар инек турар корпустар иштидоңгулаан, ол бүгү инектер чүгле боттарының тыныжы-биле чылыгып, саанчылар иштидоң ферма корпустарының иштинде ажылдап турар. Хөй муң чурттакчыларның коммунал бажыннарында дидиреңчиг, соок.

Чаа чылдың бир айының кончуг чыккылама соогу бөзин келгелекте, район төвү улуг суурга мындыг дүвүрээзиниг байдал канчап тургустунуп келгенил, ынча хөй өөреникчилериниг өөредилге-кижизидилге ажылының улуг программазын ара үскеин дээш кым буруулугул? Улус ажыл-агыйынга болгаш чурттакчыларга чедиргеп материалдыг болгаш моральдыг когарал дээш харыысалга кымга онаажыр ужурлугул? —деп чөптүг болгаш чиг айтырыглар амгы үеде тургустунуп келгилээн.

Бо ажыл-агыйжы эвес чорукка кол буруулуг кижилер «Найырал» совхозтуң мурнудагы директору Дүрбүлек, ол суурда төп котельнаяны «Энергия» деп кооператив эде тургузуп, совхозтуң балансызындан үндүр бижиткен Гайдуков деп кижилер буруулуг деп чаахөлчүлер бир үн-биле буруудалып турар, чүте дээрге ол төп котельнаяны ооң төлевилээн күүзүн ёзугаар тутказ, ажыглалга киргеп баштайгы чылларында ол эки ажылдап, ол хөй муң чурттакчылыг болгаш хөй бүдүрүлге, организация черлериг суурну чылыг одалга-биле хандырып турган, а ол төп котельнаяны «Энергия» деп тускай кооператив кылгаш, аңаа чамдык эде-кылыышкынар кылган соонда, ооң ажылдаары шуут баксыраан.

Ынчан баарын-билгеш, Чаа-Хөл төпчүткен участок эмнелгези 800 муң ажыг рубль-биле бодунга котельная кылдыртыг алган, суурда уруглар садтары база ынчанган, ынчангаш, ол чурттакчы чонга улуг ажыктыг кадыкшыдылга, уруглар албан черлеринде бо хүнерде чылыг.

Бо мындыг дүвүрээзиниг байдалды эдер дээш кожуун чагыргазы чамдык хемчеглерни алгылаан, ынчалза-даа олар озалдаан болган. Амгы үеде ында чүгле чаңгыс котел орта ажылдаар-ажылдавастап, чылыг бээр-бербестеп турар, а оода ийги котелду ажыглалга киирер дээн кордаашкынар янзы-бүрү артык кезектер чогундан, чылдылга-одалга системазының иниттеп-биле үрелип баксыраанындан күзенчиг түңнелдерни бербейн турар.

Амгы үеде ында Бийскиниң котел заводундан бичии бөлүк, 5-6 инженер-техниктиг ажылдакчылар чалалга ёзугаар келгеш, байдалды эдип чадажы берген. А «Найырал» совхоз ол заводтуң негелдезин ёзугаар оон сапажылга счёдунче ийи миллион ажыг рубльди шилчиткен.

«Чаа-Хөл» суурга кажан чылыг болурул?» —деп чиглиг чөрүлдээлиг айтырыг чурттакчыларны хөлзетпишаан. Ол чокта кыштың чыккылама соогунда кандыг-даа ажыл-үүле бүтпес, чурттакчыларның амыдырал-чуртталгазынга өөрүшкү чок дээрзин билзе чогуур.

Анай-оол ДАРЖАА.
Журналист.

КЫШТАГЛААШКЫН: амгы байдал

КҮРҮНЕ ДУЗАЛАП ТУРДА-ЛА...

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарын эде организастаар ажылдың кандыг янзылыг чоруп турарының база мал кыштаглаашкынында байдалдың дугайында айтырыгларны район чагыргазының коллегия хуралынга эрткен чылдың төнчүзүнде чугаалашкан.

Кыштаглаашкынының амгы байдалының дугайында дыннадыгларны совхоз директорлары кылган. Мал ажылында дүвүреңчиг байдалдың тургустунуп келгенин ол хуралга санал берген специалистер болгаш удуртукчу ажылдакчылар демдеглээн. Кайы-даа чүзүн малдың ажаалда, чемгерилгезинче чогуур кичээнгей салдынмайн келгениннден, ылангыя мал чеминин чыл санында чедишпейн турарындан хөй мал өлүп турар. Ооң мурнунда чылга деңнээрге, эрткен чылдың эгезинден бээр мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу беш катап хөй болган. Ооң өртек-үнезин акшаже шилчидер болза, барык 6 миллион рубль болур. Шээр малдың өлүп хораар чоруу ийи катап көвүдээн азы 7600 баш ажыг хой, өшкү өлген. Бо бүгүнүң түңнелинде совхозтар 38 миллион рубльдиг каражазынга таварышкан.

Продуктулуг малдың баш саны эвээжеп, мал чеминиң чедишпестеп турарындан, кайы-даа ажыл-агыйда эзт болгаш сүт бүдүрериниң хемчээли кудулап турар. Моон мурнунда чылларда районга эки ажылдыг деп санадып турган «Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазының саанчылары амгы үеде хүнде ортумаа-биле 350-400 литр сүттү саап ап турар, ол дээрге эрткен чылда турганындан барык ийи катап эвээш. «Бижиктиг-Хая» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчылары хүнде 210-220 литр сүттү саап ап турар, а күрүнеге садып турары үчүле 70 хире литр. «Дөн-Терезин» совхозтуң фермазында болгаш малчын коданнарында онза дүвүреңчиг байдал тургустунган. Сүт-бараан фермазының одалга системазын мынчага чедир ажылдадып шыдаваанындан, саар инектериниң ажаалдазы, чемгерилгези баксыраан. Совхоз күрүнеге сүт дужаарын шуут соксаткан.

Районнуң кайы-даа сүт-бараан фермазында мал чеми болбаазырадып белеткээр цех ажылдавайн турар. Бөдүүн болгаш концентраттыг мал чемнери чедишпейн турар. Өске черлерден сиген, саван тыптынып алырының дугайында айтырыгны ажыл-агыйларның удуртукчулары баш удур шиитпирлевээн. Ынчангаш амгы үеде инектерге болгаш өске-даа малга хүнде бээр ужурлуг норманың чартык кезинин берип турар. Ындыг байдалда хөй продукцияны бүдүрериниң дугайында кандыг чугаа турарыл? Бо бүгүнүң түңнелинде район күрүнеге эзт садарының планын чүгле 30 хуу күүсеткен.

Коллегия хуралын түңнеп тура, район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит көдээ ажыл-агыйда байдалды ханызы-биле анализтеп чугаалаан. Ажыл-агыйларны эде организастаарын манааш, сөөлгү үеде совхозтар директорлары харыылап турар ажылынче шоолуг кичээнгей салбастай берген. Ындыг чорук бөдүүн ажыл-ишчилерге багай салдарны чедирип, кижилериниң харысалгазын кудуладып эгелээн. Ынчангаш совхоз бүдүрүлгезиниң кайы-даа адырында байдал кончуг нарыыдаан. Саар инектериниң, төрүүр хойларның баш саны кончуг эвээжээн. Ооң уламындан эзт, сүт бүдүрериниң хемчээли чыл келген тудум эвээжеп орар деп, ол чугаалаан.

Амгы үеде күрүне көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерингe саар инектериниң бажын тургузун, уксаалыг малдарны садып алырынга чиигелделиг чээлини берип турар. Районнуң ажыл-агыйларында уксаалыг бода малдың баш саны эвээжээн турзажок, кайы-даа совхоз ындыг сорулгага ажыглаар чээлини ажыглап шыдаваан. Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган шиитпири-биле районнуң сес совхозунуң иниттө өрезь болур 55 миллион ажыг рубльди төлээриниң хуусаазын узаткан. Мал чемнери садып алырынга 14 миллион рубльди тускайлап берген. Уруглар, культура албан черлери база эмнелге черлерин акшаландырарынга болгаш капитал тудуг кылырынга күрүне четчир хемчээлдиг акша курлавырларын үндүрүп берип турар.

Күрүнеден болгаш республиканың удуртур органнарындан ол хире дузалап турда-ла, ажыл-агыйлар боттарының буруузу-биле ажыл-ижин үениң негелдезинге дүүштүр экижидип шыдавайн турар.

Совхозтарны эде организастаары дээрге-ле, оларның орнунга бот-башкарлып ажылдаар кооперативтерни, ассоциацияларны тургузары болур. Рынок харылзааларынче шилчип кирип турар амгы үеде күш-ажылчы коллектив бүрүзү ажылгыр-тывынгыр ажылдаар ужурлуг деп. Г. С.-М. Иргит түңнелинде чугаалаан.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Дүвүрел-биле

ХАЙЫРААН ЧУНАР – БАЖЫҢЫВЫС

«Чыраа-Бажы» совхозтуң чунар-бажыны туттунга-ла 1 чыл 3 ай ашкан. Ооң байдалын чугаалаарга мындыг.

Чунар-бажыының улуг чаагайы магалыг, а чаныдан көөрге, соңгалары ойбак, иштики, даштыкы рамаларын оорлап, уштуп алгаш барган. Боттарының-на суурунуң чунар-бажыының та чүге оорлаар чүве ийик. Чунар-бажыының кассири Екатерина Кара-Сал коллективтиң эки удуртуп, эпнайыралдыг, каткы-хөг-биле ажылдадып турган. Катының бодунуң оглу Менги хенертен, ачазының машиназының суун төп турда, арныңче, хөрээнче изиг суг чаштай берген. Оол бергедеп аараан турган. Ооң Екатерина Дыпыловна оглунга эм тып берип, түр када ажылдавайн турган.

Совхоз директору Шүжүк Орус-ооловна Куулар бо ажылчыны ажылындан халапкан. Аңаа эн сөөлгү доңгулаа-даа бербээн, аңаа-ла ооң бодун дораан-на үндүрүпкен. Чылдагаанын-даа көрбээн.

Улустуң амыдыралын билбес. Ноябрь үнерге-ле, кандыг-даа кижини кыштын соогунда үндүрер эрге бар бе? Ол ажылчын эмчи шыңызылгазын алган турган, ынчалза-даа кээргел чокка не кижиниг ажылындан үндүр дужаалдапкан. Кижиниң амыдыралынга кандыг-даа таварылга болур болгай.

Чунар-бажыының чаныңга таңнылы бажыңын тудуп каан турган болза, ол хевээр бүдүн-бүрүн турар ийик деп бодаар-дыр мен. Рынок үезинде бистиң ажылчыннарның акшашалыны эң кудуку деннелде. Бир ажылчынның алыры 1 муң 700 рубль. Идик-хөп садып алыр арга чок. Ижер-чиигедаа чедишпес.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң чунар-бажың ажылчыннарының акша-шалыны чүге эвээжил, а өске организацияларның акшазы чүге көвейил? Чунар-бажыының амгы даргакассири Бадыймаа Сүмбүүевна Тюлюш пенсионер, а аныяк кассиривис 3 уруглуг, ам артында амыдырал бергеде, хлеб өртээ аартаанда, хөөкүйну ажылындан үндүрүпкен.

Совхозтуң дузаламчы 2000 акшазын директорувус биске көңгүс бербээн, а өске организациялар шагда-ла үлепкен. Хайыраан чунар-бажыывысты хараадап, дыка-ла сеткилимден хомудан олур мен. Ооң чедир кылдынмаан чүүлдери база хөй. Биске дузалажып, мээн чагаамны солунга парлаарынарны улуу-биле диледим, эргим редакция.

Лиизеймаа МОНГУШ.
Чунар-бажын ажылчыны.
Чыраа-Бажы суур.

АЖЫГЛАЛЫ ЭКИЖИИР УЖУРЛУГ

Кандыг-даа үеде, байдалдарда хоорайлык-даа, көдээ-даа черлерде кижилерниң амыдыралыңа үнер дөзү — черде. Ындыг болганда анаа хамаарылгадан, оон ажыглалыңың түнелиниңден хөй-ле үүлдер хамааржыр. Россияның Чазааның «Чер реформазының дугайында» хоойлузунга үнезилеп, бот-догуиваан Тыва Республиканың Чазаа үш чугула хоойлуну хүлээп алган болгаш амыдыралда боттандырып чорудуп турарын солуннуң номчукчулары парлалгадан билир. Ол болза 1991 чылдың апрель 20-де хүлээп алдынган «Арат тараачын ажыл-агыйының дугайында», ол-ла чылдың октябрь 3-те, эрткен чылдың март айда хүлээп алдынган «Чер дугайында кодекс» болгаш «Чер өртээнин дугайында» хоойлулар боон турар. Оларны амыдыралга боттандырар, оон күүселдезин контрольдаары-биле бот-боттарынга хамаарылга-харылзаалыг күрүне комитеттери Тыванын Чазаанын чанында тургустунган болгаш ажылдап турар. Оларның бирээзи — Тыва Республиканың Чер реформазының база оон курлавырларының талазы-биле комитет (даргазы А. Т. Сотпа). Ол ышкаш районнарда база ындыг комитеттер тургустунган.

Чаа-Хөл район тургустунган, үр болбааны-биле ындыг комитет база өске районнарда комитеттерге бодаарга, арай оонай ажылдап эгелээн. Оон даргазы — аныяк агроном Эдуард Маадыр-оолович Дыртык. Комитеттин кол-ла соорулгазы — черни беримчелиг ажылдыр ажыглаарын, чер ажылының янзы-бүрү хевирлерин ажыл-агый бүрүзү деп эргелиг ажыглаарын, сайзырадылын, агаар-бойдусту арыг болдурарын чедип алыр, хамыдыр болгаш алган черлериниңден, организациялардан оны негеп, оларның эргезин хамгалаары болур. Алган черлериниң, организацияларының, кижилериниң хостут эргелерин камгалавышаан, янзы-бүрү улуг-биче бүдүүлгелериниң, колхоз-совхозтарының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының удуртукчуларының, хамааты кижи бүрүзүнүң чер хоойлузун негелде өзугаар сагын турарын хайгаараары болур. Ажыы-биле угаалаарга, кара туразында чер ажыглалын болдурбас. Оон-биле кады черни ажыглап турар кижилериниң хоойлу өзугаар тускай документилериг болуруун хандырар, хосуг черлериниң хуваалдазын оны хереглээн кижилерге өзөрин чорудар болгаш үрелин өскүзараан, дүжүт бөзин чавыдан, бокталган, дүжүткүр черлерин үрегдээрин, черге хайы хамаанчөк тудуг тударын болдурбас, районнар, совхозтар аразының кызыгаарын көрүп, эжикидер талазы-биле кереэлиг кезек үеде берген черлериниң хуусаазын хайгааран көрүп, эгидер дээн чиктиг айтыырларны контрольдап, ол талазы-биле хоойтуга дүүшпес үүлдерни болдурбазының хемчеглерин ап чорудар ужурлуг. Бо бүгүнү угулалап көргеш, оны херек кырында боттандырарының үүгү хемчеглерин ап чорударыңле Чаа-Хөл район чагыргаң эрткен чылдың август айда тускай доктаалды хүлээп алган. Комитетке ажылдаар адарларны четчелээн, ажылдаар черни көрүп берген.

Черни сатпас деп чүвени бистин республиканга хамаарыштыр биилер болгай бис. А черниң ажыглалы дээш үндүүгүну харын тыртып турар. Оны база черниң дүжүткүрүп, беримчезин өөренип көрүп, аңгы-аңгы кылдыр көрген. Чижээлээргe, Чаа-Хөл районуң девискээринге сугаттыг сиген шөлдериндеи бир гектар шөлден бир дески 37-37 рубльди, а кургаг черлерде тарылга шөлү дээш бир гадан: «Найырал» совхоз — 13 рубльди, «Ак-Хем» — 17-ни, «Ак-Туруг» совхозтуң шөлдериндеи 9 рубльдң үндүүг кылдыр алырын доктаалда айытканы. Ол ышкаш суурларда бажың чанының шөлүн ажыглап турары дээш бир кв. метрден 1 (бир) көпеек кылдыр тыртарын көрген. Чамдык пенсионерлер, кыргыннар, инвалидтер көдээ Советтин шинтпирин ёзугаар оны долу азы кезик-чамдызын төлээрин

Чер реформазы

хоойлуда база көрген болгай.

Бистин комитет бо хүннерде көдээ Советтерниң картазын кылып, шөлдерин быжыглаан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйынче шилчээннериниң дилээ-биле 2900 гектар шөлдү, оон иштинден 200 ажыг гектар шөлдү ажылының угланышкынының айыбиле 19 кижиге берген. Оларның документилерин, быжыглаан черинің карталары отчётуледу комитетте. Районуң эргиде шөлү делгем, улуг турган, ам бо хүннерде ол ниитизи-биле 290310 гектар шөлдүг, оон 14940 гектары тарылга шөлү, сиген шөлү — 880 гектар, 140 мың га ажыг шөл — одар-белчиир, оон артканы — далай адаанда 14850 га, янзы-бүрү оруктарда 1060 га, бажың-балгат, кажаа-кыштаг, суур турар черлериниң адаанда 662 гектар болгаш өске-даа шөлдер бар. Бо хүннерде районуң чурттакчылыг суурларында өрегелерге, хамаатыларга, бүдүүлге, аймаан черлериниге болгаш организацияларга черни хоойлу ёзугаар быжыглаар, хереченнелдер бээри чорун турар. Оны тыпсын бээри, ап алыры база амыр эвес херек, хостуг үе. организастыг ажылдар негеттинер чүүл боон турар. Ол ажылдың үжүр-утказын кижилерге угаадыр, тайылбырлаар, хемчеглерни чорударынга Кызыл-Даг көдээ Советиниң даргазы С. И. Аптан-оол, Ак-Туруг көдээ Советинин даргазы К. Н. Даспак олар чер реформазының талазы-биле комитетке улуг деткимчени берип ажылдап турарын черле эки деп демдеглээри артык эвес. Ылангыя С. И. Аптан-оол Булун-Терек школазында ажылдап турар социал педагогтарны, депутаттарны, кудумчу даргаларын ол ажылче хаара тутқан. Башкылар Анай Доваадор, Михаил Лопсан, Варвара Чымбалдай, Светлана Ховаалыг оларны, активтен: Елена Далаа, Пиин-оол Базыр болгаш оон-даа өскелерни идепкейлиг деп демдеглеп турар бис.

Бажың-балгат чанында шөлдерден эгелээш, өске-даа шөлдериниң үндүүгүн оны ажыглаанды дээш хоойлу ёзугаар тыртар, оон отчёт-учёдун кыла берген бо үеде черге кижилериниң хамаарылгазы өскерлип турары билдингир. Кызыгаарын тодарадыр, хемчээн, ажыглал чок артык шөлдерни район фондузунче шилчидер дээн ышкаш база чамдык өске-даа маргыдаалыг чеплерни шын шинтпирлээри болгаш азы арендаладыры, оон өртээн алыры дээн чижектиг айтыырлар ам шынгызыбиле туруп келген. Чижээ, районуң дүшкен турганы-биле, а ам катап тургустунганда чер кызыгаары элээн будалган, кызырылган, ынаар-мынаар шилчиткен дээш хомудаллар, айтыырлар чугаажок эвээш эвес боон турар. Чижээ, Чөөл-Хемчик районуң «Карл Маркс» совхоз биле Чаа-Хөлдүң «Найырал» совхозунуң аразында Баяжы, Улуг-Хеминиң «Эйлиг-Хем» совхозче шилчээн Куйлуг-Хем, Ортаа-Хем, Бидилиг деп хемнериниң девискээрлери, «УТКА 25 чылы» совхоз-биле кызыгаарында дээш база чамдык көрээ ёзугаар кезек үеде ажыглаары-биле солушканы «Найырал», «Ак-Хем» совхозтарының Күзег, Казанак, Сарыг-Булун деп черлери дээш айтыырлар турун турар. Черниң, шөлдүң азыы-биле үндүрүгүнү, ареида өртектерин тодарадып каан доктаал-шинтпир бар болганда, ол төлевирлерни ам чорудуп эгелээн. Чер үндүрүү дээш районуң совхозтары, албан черлери, организациялар чыл санында сентябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир төлээн турар. Ындыг турбуже, районда 1 млн. 151 мың 796 рубль кирер турбуже, оон 572035 рубль дужаттынган. Оон-биле кады төлевээн акшазынга 10 хуу штрафты үезинде төлевээни, оон кырынга 0.2 хууну хүн бүрүде хөөлендир төлелиринг кайы-даа албан черинде удуртукчулар билип алыры албан. Ынчап келирге, хөй хемчээлдиг чер алыксаар, ону улгаттырар чорук эвээжээр, эвээш-биче-даа шөлден алыр продукцияны көвүдедир дээш кижи бүрүзү кызар апаар. Чер хоойлузунга дүүшпес, черни хамаанчок чарер, бок үнүштерин көвүдеткени, хоралыг бүдүмелдер артыын төккени, санитар байдалын баксыратканы, сай-довурак алыр дээш ажыглаан черин дутлавааны, ажыглап турган шөлдериниң хемчээлин меге берип, отчёт-учётту саадалы, будалдырганы дээш база өскедаа хажыдышкынар дээш сагындырыгны тоовааанда албан черинин, организация удуртукчулары бежен мүндай миллион рубльге чедир, а тустус кижилер беш түстен беш мың рубльге штрафтадыр. Черин хавырып, өске улуска бээрингe чедир хемчег ап болур.

Чамдык совхозтарның тарылга шөлү кызырлып, отчёт-учётта карта ёзугаар эвес болуп, хемчээли будалын турар. Районуң шөлдериндe черин аттыг-чадаг хемчээн чоруур специалистер ам көзүлбестээн боон турар. 50-70 чылларда черин отчёт-учёдун шыны-биле ак сеткилдир хемчээн берип, чарган черлерни, тараа чашкан черлерни, кеспен шөлдерни үргүлүү хемчээн чорааан бригадыр, учётчиктер — Ишкин Туран-оолду, Ак-Лама Көкеллейин олар бөгүн бистиң аравыста чок-даа болза, хову ажылдакчылары хундүткел-биле сактын чугаалажыр. Черниң хемчээлин шын чорудары, шын үлелге — ол амыдырал, акша-дыр деп чүвени ханы билген турар ужурлуг бис. Чер айтырыынга хамаарыштыр айтыырлар, негелдөлер хөй болганда, тайылбыр ажылын калбартыр соруглалыг актив хуваллаарын эптиирери күзенчиг. Кижилериниң хамаарылгазы аңаа моон сонгаар черле үндезини-биле өскерлиг ужурлуг. Аъш-чем айтыырын шинтпирлээриниң кара чангыс дөзү ол деп чүвени бодаар апаар бис.

Мартыс ДАПЫК.

Чаа-Хөл районуң чер реформазының талазы-биле комитеттиң специализи.

БИР ИНЕКТЕН 3180 КГ СҮТ

Тандыда «Сосновка» сүт-бараан фермазының хоочун саанчызы Кара-кыс Сараевна Мөмбей-оол бо чылын ийи дакпыр байырлалды эрттирер. Ол бо чылын бежен харлаар болгаш саанчылап ажылдаанындан бээр 30 чыл оюн демдеглээр.

К. С. Мөмбей-оол үжеп чыл дургузунда хөй сүттү саап, ажылынга эвээш эвес аныяктарны өөреткен болгаш Дүрген суурунуң хүндүлүг кижилериниң бирээзинде санадып чоруур.

Кара-кыс Сараевна эрткен чылда тергиин көргүзүүлүг болуп, бир иекке онаштыр 3180 килограмм сүттү саап алгаш, районуңуң мурнакчы саанчыларының одуруунда кирген.

Хоочун саанчы Чаа чылдан эгелеп улам эки ажылдаар дээш саап турар инектериниң чемгерилгезинче болгаш оларның ажаалда-хайгааралыңче улуг кичээнгейни угландырып турар. Ферманың аныяк саанчылары мурнакчыга деннежир дээш оон үлегер ап турарлар.

Севээн ОЮН.

✦ ✦ ✦

БУРГАН ТӨРҮТ-ТҮНГЕНИНИҢ БАЙЫРЛАЛЫНГА

Бөгүн—христиан шажының бурган төрүттүнгениниң байырлалында республика найысылалының культура албан черлерингe оюн-тоглаалар болгаш көнцерт көргүзүглер, уругларга таарыштырган шиилер хөй-биле болур.

Чижээлээргe, хөгжүм-шин театрынга уругларга «Маймун читкен азы Чаа чылдың эстрада-цирк шоузу» болгаш улуг көнцерт болур. Аңаа Кызылда христиан шажын йнитилелиниң ыраажылары хөй-биле киржир.

(Бистиң корр.).

ЧОГААДЫКЧЫ МӨӨРЕЙНИҢ ТҮҢНЕЛИ

Эрткен чылын ноябрь төнчүзүнде эрткен Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга уткуштур эн-не тывызык, эн-не каттырынчыг чечен чугаа дээш чарлаан мөөрейниң түнелин чоокта чаа «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң редколлегия чөвүлели сайгарып көргеш, бирги, ийиги чергениң шаңналын тыпсып болгу дег онзагай чогаал кирбээн деп түнеэн.

Үшкү чергениң 500 рубль шаңналын «Саарзык эдиктиг Мерген» деп чечен чугаанын автору Улаанбаатор хоорайда чурттап турар моол тывазы Жагдывага (шола ады), сөөлүнде илерээн чогум ады Тубденоглу Мунзукка тыпсыр деп шинтпирлээн.

Мактал шаңналларны «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң 1992 чылда үндүрген түүлерден «Чугаа чангыс, чудурук ийи» деп чогаалдың автору Өпей Чикгиске (шола ады), чогум ады Чимит Өөлетке, «Сакпын аарыы», «Үш акша» деп шоодуглуг чугааларың автору Раиса Ондарга тывыскан.

Ниитизи-биле беш авторлардан 8 чогаал келген. Шаңналга кирген дээре чогаалдарны бо чылдың сеткүүлдеринге парлаар.

Черлиг-оол КУУЛАР.
«Улуг-Хем» сеткүүлүнүң көл редактору.

АК ЧЕМ БҮДҮРҮКЧҮЛЕРИ

- **Кызылдың сүт комбинады планын күүсеткен. Ынчалза-даа...**
- **Бо чылын комбинатты хуужудар.**
- **Ажылчыннарның айда ортумак шалыңы 7-12 мың рубль.**

Кызылдың сүт комбинадының коллективи амгы берге рынок үезинде безин бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларын багай эвес боттандырып турар. Эрткен чылдың 11 айларында 93 миллион рубльдиг бараанныг продукциязын бүдүрүп үндүрер турган, чүс хуу боттандырып шыдаан. Ак үс болгаш хайындырган саржаг кылыр планы база күүсеттинген. Кышкы үеде сүт дужаар керээзин ажыл-агыйлар багай күүседип турарындан, чалан сүттү кончуг эвээшти бүдүрүп, оон хараазы-биле оны хоорайның, районнарның ясли-садыктеринге, школа-интернаттарга, тускайжыткан школаларга безин чедир берип шыдавайн турар. Оон ынай комбинат сметана бүдүрениин он бир айларының планын күүсетсе-даа, сөөлгү үеде ол үнелиг продукция магазиннерге көзүлбестей берген. Комбинаттың чанында тускайжыткан магазинге эвээш сметана саларга, хоорайның аңаа барып турар чурттакчыларынга безин чедишпейн баар таварылгалар бар. Ол продукцияны чамдык кижилер демир-хуунар долдур хемчээл чокка садып алгаш баар, а ону нормалап саларын садыгжылар болдавайн, түгле акша киринг алырынче түткүдүг апарган.

Чижээ, 1988 чылда комбинат төп районнарның ажыл-агыйларындан кышкы үеде безин хүнде 24 тонна сүттү хүлээп ап турган болза, ноябрь, декабрь айларда хүнде 13-14 тонна сүт хүлээп ап турар. Ол сүт чурттакчыларга чедишпейн турар. Оон чылдаааны — чамдык ажыл-агыйлар саар инектериниң баш санын эвээжеткени-биле, оон ынай чамдык удуртукчуларның, мал ажылының тускай эртемниглериниң ажыл-агыйжы эвес чоруу-биле тайылбырлаттынар-лыр. Чижээ, Каа-Хемде «Совет Тыва» совхоз хүнде 150 кг сүттү дужаап турар. Ол дээрге совхозка каражалыг болуп, хөй кывар-чаар материалдарны чарыгдап турар. Ол ышкаш «Бурунгаар» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы 2 хонгада 400 кг сүттү дужаап турар. Шак ындыг чижектер Ильинка аттыг коллективтиг бүдүрүлгеде, «Енисей» совхозта бар.

Бин-Хемде «Кызыл тараачын» совхоз эки шынарлыг сүттү дужаап, комбинат-биле чарган дугуржулгалыг керээзин ажыр боттандырган. Ол ышкаш Кызыл районда «Көк-Тей» ажыл-агыйы хүн санында бирден ийи тонна чедир сүттү комбинатка дужаап турарындан ашгыда, совхоз төвүнде болгаш Кызыл хоорайда магазиннерни ажыктаан, сүттү, сметананы садып, эльбек орулганы ап турарын айтыр херек. Бергелер турзадаа, сүт комбинадының коллективи хоорай чурттакчыларын сүт-биле хандырар дээш болдунар-ла арга-курлавырларны ажыглап, бир деминг ажылдап турар. Хакасия Республиканың Шушенское суурдан бир килограмм кургаг сүттү 300 рубль-биле садып алгаш, ону комбинатка технологтуг чурум-биле сайзырадып кылган соонда, садыгларже чорудуп турар. Ону шилдерге савалаар ажылды Галина Дмитриевна Фадиенкога удурткан цех эки боттандырын, хүннүң-не 12-14 тонна сүттү магазиннерже чорудуп, ажылды ак сеткилдиг боттандырып турар.

— Мурнунда чылдарда сүт эльбек, ажыл бүдүүгүр турду. 2-3 чыл бурунгаар бистиң цех 30 тонна сүттү савалаап. Кызыл хоорайның болгаш чоок суурларның садыг четкилериче чорудуп турдувус. Ам оон чартыы хире безин четпес сүттү савалап турар-дыр. Бистин цех бригада керээзинбиле ажылдап турар. Курган сүттү сайзырадып кылыры элээн нарын ажыл. Ону база-ла аппарат, машина күжү-биле кылыр бис. Совхозтардан келген сүт эки шынарлыг, ону савалаары чиик болур чүве-дир. Бергелер турза-даа, ажылывысты шыдаар шаавыс-биле кылып турар бис. Сүт комбинадын 1993 чылдан эгелеп хуужударын шинтпирлээн. Бистиң цехтиң ажылчыннары ону деткип, чаа арга-биле ажылдаарын шинтпирлеп турар — деп, цех начальниги Галина Дмитриевна чугаалады.

Ол цехте мурнакчыларны маная демдеглеп, мактаары артык эвес. Тамара Вараксина, Светлана Куулар, оон аттажы Светлана Куулар, Айлан Манчелаева, чудурукчу Виктор Быков, слесарь Александр Колодкин болгаш оон-даа өскелери адап болур.

Анна Сундуй-оолдуң удуртканы цеги чайгы үеде сүт хөйде эльбек саржагны кылып турган. Ол ажылды дөрт кижи боттандырып келген. Ам кирген сүттүң шаа-биле эвээш саржаг, үс аймаан ийи кижи кылып турар. Ында Анай-Хаак Шооча эки ажылдап турар. Ол ышкаш мороженое кылыр цехтың мастери Любовь Сергеевна Тупикова, ажылчыннар Вера Заводовская, Татьяна Беспалова, Светлана Изместьева, слесарь Иван Новиков олар кызымак ишчилер.

Коллектив кежигүнниринин шак мынчаар эки ажылдап турарының бир үндезини болза, ында бригадирлер, мастерлер, удуртукчулар ажылды мергежилдиг башкарып, кижилер-биле ажылдап билирин көргүзүп турар. Ол ышкаш материалдыг болгаш моральдыг идиг бернишкинин эки чорудуп, кижилерге немелде төлевирлерни берип турар. Чамдык чурум үрээн кижилериниң немелде төлевир алырын казып, чогуур хемчеглерни ап турар. Сүт комбинадының ажылчыннарының болгаш контора ажылдакчыларының шалын төлевирни мурнунда чылдардан элээн көвүдеткен. Чижээ, ажылчыннар ам ай санында ортумаа-биле 7-ден 12 мың рубль чедир төлевирни ап турар апарган.

Киим-оол ХЕРТЕК.

МЕГЕЛЕП-ЛЕ ТУРАР

Хомудалдыг чагаавысты силерге бижиири база ол ышкаш чырыкче үндүрериң сеткилиивис хагызыыдан дилеп олур бис. Бо чагааны бижий берген ужурувус мындыг чүве. Бо айтырыг түгле бистерни дүвүреп турар эвес, а бүдүн Хайыракан суурнуң кыргыннарын, пенсионерлерни дүвүреп турар.

Аныяк шаавыста совхозка шын туравыс-биле деривис төп турган ажылдап чораан бис, ам кырып, азы-харывыс дөгүй бээрге, бисче кымдаа көрүмеспээн, ол дээш хомудавас аргавыс чок.

Бистин суурувус совхозтуң эвү деп адаттынып турар. Пенсионер кыргыннар дугайында чылыг, изиг аазаашынарны чеже дыкнаа, маан кээрил, ам чөгендивис. Силерге ангы салыг база боур, 2 кг далас эт, 1 шоофай тараа, чиигелелиг садыг эвэш бистерни мегелеп-ле турлар-дыр, а херек кырында 1 көгүс хоозун чугаа. Чок болза ол дугайында шуут адаваа, түгелдаваа.

Суурда бир бичин садыг ыыттынган, ону кижи бүрү-ге совхоз салыы, оон ажылакчыларының салыы дээр, ис ыыаар кирип, оода-ла такпы садыг алыр дээривисте, шуут кара шору. Оон сагжызы Руфина Дондувай эр аныяк кыс бистерни дортуиле: «Бээр кылаинаштаадар! Силерниң алыр чүвеңер чок, оон түгле совхозтуң ажылаанары садыгланыр» дээш өнгүс ыматпас, кыргыннарны өөлүкке көөр бис дээш хорок-тур, оода-ла шай, таакылы бистерге сатса.

Бистиң совхоз оода кыргыннарны дакызыын бижээш, өске черлерде деп, садыгны түге ажылып болбас деп, ол өнгүс чайлыг чүве-дир.

Совхозтуң удуртукчулары ону ыыпчаан, сагыш-сеткивисти чымчалыр ирги бе?

Хайыракан суурнуң болук пенсионерлериниңдеп.
Улуг-Хем район.

СОВХОЗ: богунгу амыдыралы

АМЫДЫРАП БОЛУРУНУҢ АРГАЛАРЫ БАР

«Арыскан» совхозуу мурнунда чылдарда «УТКА 25 чылы» совхозтуң салбыры турган. Ам ангы совхоз болуп тускайлангаш, 1 чыл 9 ай ажып турар. Ол совхозтуң директорун Михаил Доржуевич Кара-Сал дээр болду. Ол совхозту организастап тургузун турда, оон бир дугаар директорунга ажылдап турганын ол бодула чугаалай берди.

Совхоз директору-биле чугаалажып ораан, элээн каш айтыырларны салгыладым:

— Силер моон мурнунда бо совхозка директорлап турганнар силер. Оон чүге халажы берген силер?

— Мен ол эрге-дужаалга үш ай ажылдадым. Бо совхозтуң ажылчыннары чаа директорну боттары соңгуп алганнар. Ынчангаш халашкан мен. Ол соңгуткан директору бо чайын чорутқан. Оон орнунга мени соңгуп алганы ол. Ам канчаар, чонуун бүзүрелин шынзыдар дээш ажылдаар апаар.

— Совхозтуң амгы үеде ниити байдалының дугайында чүү чугаалап болур силер, Михаил Доржуевич?

— Амгы үеде кижилер ажыл-агый шоолуг-ла кылыксаваттаан боор чүве-дир. Аргалыгла болза, ажылдың чиигин сүрүп, хөй-ле акша-шалын алыксаар боор-дур. Ажылчындаа, специалист-даа кижилерден ажыл негээрге, түгле бодунуу-биле болур мен дээр. Совхозта 220 ажылчыннар бар. Контора аппарадында 36 кижи ажылдап турду. Аппараттың ажылдакчыларын кызырган, ам 22 кижи кылып аллывыс.

Совхозтуң тускай эртемниглериниң ажылдап үнер-кирер чоруу хөй. Эрткен чылын 2 агроном, 4 инженер, 2 мал эмчизи, 2 зоотехник солуннан. Шак мынчан кээрге, совхозтуң шимчээр-шимчеес хөрөнгизиниде отчёт-учёт багай тургустунганын чугаалаар апаар. Чоланакыларны-даа, механизаторларны-даа шүтёвка ёзугаар кылган ажылының тоннакилометражын чыл эгезинден бээр отчёт-учёдун кылдынмаан болду. Ону ам кылдырып тур мен. Мурнунда турган директорну бактап канчаар боор. Ол ажылдарны кылдырар, хынаалаага албайн турганы ол боор. Оон уламыдан ол четпестерни специалистерден негээрге, ажылдан үнер-кирер чоруу ол-дур.

— Мал ажылының талазы-биле ниити байдалынар кандыгыл, Михаил Доржуевич?

— Ажыл-агый, экономика, сан-хөө талазы-биле ядамык. Күрүнеге 7 млн. рубль өрелиг. Бо чылдың январь айдан бээр Кызылдың албан черлери-биле, организациялар болгаш бүдүрүлгелер-биле алыр-бээр акша санажылгаларын чигыслаа катап кылбаан болду. Новосибирскиде бир өртемшинчилел чепиче база акша шилчиткен. Красноярск крайның Ермаковск районуң бир ажыл-агыйынче картофель үрезин дээш акша шилчиткеш, картофелин-даа чедир албаан. Ол черлер-биле санажылга кылбаан болган-дыр.

1400 ажыг шээр мал 6 колданда, фермада 260 ажыг бода малдыг, чылгы 50 баш. Амгы үеде малдың кыштаглаашкынының ниити байдалы эки. Сүт-бараан фермазында байдалывыс база ажырбас. Мал чеминиң талазы-биле санаашкынарны кылып кээривиске, четчир болгаш чазын артыкшыл курлавыр элээн бар. Сигениң артычылын Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарның ажыл-агыйлары хереглээр болзо, малга орнаар боттадыг бис.

1992 чылда совхоз төрүүн чүс хойга онаштыр түгле өөн хураган камгалап алган. Шак бо саидан алгаш көөргe, канчаа чеоле орулгалыг ажылдаан боор. Фермада үксаллыг хуажыы инектерден ийи башты ориаш, соккан болдуу. Эрткен чайын «кара маевка» эптиирип турган, совхозтуң хоюндан 24 башты аңаа чаңгыданы сөөлүнде билдиди. Ол хойларны малчыннар ам төлеп турарлар. Шак мындыг байдал-биле ажылдаар болза, совхозтуң малының, бажы кайын өзерил, акша-шалың төлээрде, ону кайыын дилээр боор.

Ынчангаш чугааның эгезинде чугаалаан болгай мен. Амгы үеде кижилер боттарының сагыжы-биле ажылдаар хөөнү чок деп. Оон үржуундан амыдырал-чуртталгада бергедээшкиннерге таваржып, алыр акшадан бергедел турарывыс ол.

— Районуң чамдык совхозтарының удуртукчулары-биле чугаалажып көөргe, эрткен чылын тараа, сигениң хөйнү ажаап алган боор-дур. Силерниң совхозтуң байдалы кандыгыл?

— Чер ажылының агротехникиг чурумнарын шын сагып, ону чөп ажыглаар болза, тараа, сиген эки үнерге чугаажок. Оон алган дүжүт-биле амыдырап, оон хөй орулганы ап болурунуң аргалары бар. Бистиң тарылга, сиген шөлдеривис суггат чок. Ол хирезинде оон ажаап ап турар дүжүдүүс багай эвес. Күрүнеге хире-шаавыс-биле тарааны база дужаадывыс.

Келир чылдың дужудунге үрезиниивисти четчир кылдыр курлавырлап алдывыс. Ам артыкшылдыг тараавыс элээн бар. Картофелиивис дужуу база чүгээр болган. Садарын саткаш, үрезинге база арттырып алдывыс. Ол үрезиниивисти шыгжап каан черивистен улус база оорлап ап турар. Оон ынай машина, тракторларга артык кезектерни, малчыннарга, механизаторларга тускай хептерни кижи таныыс кижилер ап турган болгулаар-дыр. Боттарының акша-хөрөнгизин, мал-маганын, өстүрүп алган картофелин оорлап ап турарга, ажыл-агый канчаан сегил, бут кырынга турар боор.

Тараа, сигениивис шөлдери кара хөрзүнүг. Ынчангаш дужудувсүүн эки болуп турарының бир чылдаганы ында. Күзүн дүжүт ажаалдазының үезинде ажаап күш четпейн турган, база хөөртен эрте хар чаттанындан 250 гектар черниң тараазын хар адаанче киирдивис. Ол талазы-биле хову ажылдакчыларының-даа, совхозтуң удуртулгазының-даа буруузу база бар. Арендаторлар мал чеминге 1200 тонна сиген белеткээн. Ол сигениң кыштагларже сөөртүп чедирбээн. Оны сөөртүүбиле өске черден техника хөлежилээргe, өртек-хөлезини улуг. Ынчангаш олар боттары ол сигенни сөөртүп турлар.

Техника айтырыы берге байдалда, 7 автомашинаның үүлгө 2-зи ажылдап турар. Септеп-селиир дээргe, артык кезектер тывылбас-тыр.

Тараа шаны, МТМ чок. Ол тудугларны ам кылдырып тур бис. Пилорамма тургустунган. Трансформатор чок. Тайгада 150 кубометр ыяш белеткеттинген. Оны сөөртүр машина чок. База бир берге айтыырывыс—харылзаа. 250 мың рубльди харылзаа черинче шилчидипкен бис. Ам ону кылып эгелээр. Ол дугайын дугуржун чугаалзшкан.

Арысканга көдээ Совет тургузар дугайында айтыырны тургускан мен. Ол болдунмас үнре чорду. Бир эвес көдээ Совет тургузар дээр болзунаргa, ол даргаларының акшашалының, өске-даа чарыгдалларын совхоз бодунга алыр болза ажырбас дээр хөөнүут чораан. Амгы үеде Арыг-Үзүү көдээ Советиниң чагыргазында бис.

— Силерниң совхозтуң девискээринде чурттап турар чонуун хуузунда дузалаа ажыл-агыйының дугайында чугаалап берип көрүүнерем, Михаил Доржуевич?

— Көдээде мал ажылында ажылдап турар малчыннарывыста өө-бүле бүрүзүнде 4-5 инектелиг, 2-3 хире аттыг, 30 шаа хире шээр малдыг. Чамдыктарында оон-даа хөй малдыглар бар. Суурда чурттап турарлар база боттарының хире-шаа-биле мал-маганы тудуп турар. Ногаа, картофельди база тарып турар. Бажың бүрүзү хаванны азырап өстүүп турары эки.

Ынчангаш ажылчын-даа, албан-хаакчы-даа кижилер боттарының онаашкан ажылынга харысалгазын бедип, бот-боттарын деткижип, мал болгаш чер ажылын сайзырадып ажылдаар болза, совхоз боттары амыдырап болурунуң аргалары бар.

— Айтыырларга харыыны бергеннер дээш четтирлим. Моон соңгаар ажыл-ижиперге чедишкиннерни күзедим.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Профэвилелдер амыдыралы

ХООЙЛУ КҮШТҮГ АПАРГАН

Сөөлгү каш чылдарның дургузунда ажылчыннарны ажылга хүлээп алырда, колдуунда-ла керээ ёзугаар бо-ла ажыглай бээр апарган болгай. Ынчалзажок бүгү-ле чаа үүлдер ышкаш, контракт хевирин ажыглаарда, хөй-хөй хажыдышкыннар болгаш харын-даа хоойлуларны дорт үрей бээр таварылгалар база тургулаар-дыр.

1992 чылдың октябрь 6-да Россия Федерациязының «РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлуларның кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» хүлээп алган Хоойлузу күш-ажылчы хамаарылгаларга «контракт» деп билигин тодаргайжыткан болгаш ону чарарының болгаш соксалының дугайында айтыырны чурумчуткан. Бир эвес моон мурнунда чылларда «контрактының» күш-ажылчы керээнин онзагай хевири деп санап турган болгаш ону дарый чардынар керээ деп көрүп турган болза, ам «күш-ажылчы керээ» болгаш «контракт» деп сөстерин (билиглерни) дөмейлешкек сөстер кылдыр билир ужурлуг бис. Ол болза тодаргай эвес хуусаада чардынар (доктаамал контракт) күш-ажылчы керээнин чарарының дүрүмүниге тодаргай үүлдерни киирер апаар.

Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында хоойлужудулгалар кодекизинин 5-ки үүлүнде мынчаар бижээн: «Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазында көрдүгениниге дегиээрге, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның байдалы баксыран турар ындыг керээнин негелделерин күш чок деп санаар».

Дыка хөй таварылгаларда контрактылар Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазына дегиээрге, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның байдалын баксырадып турар. Ажылдың доктаамал байдалының үезинде контрактының хуусаазы төнгенде, ажылчынны кандыг-даа чылдагаан чоокка ажылдап үндүрүп болур. Оон ынай кажан ажылчын кижи аарый бергенде, инвалид болганда, не болур дей бергенде болгаш уругларын ажаап-карактаар апарган таварылгаларда оон социал камгалалының дугайында айтыырларны контракт киирбейн турар.

Ажылының аайы-биле алыр шалының дугайында айтыырны контрактыны чаравда, аңаа айтып каар болгаш бүгү керээнин үезинде ол боттаныр турар. Ынчангаш өртектериниң өзүп турары-биле чергелештир шалын өстүрериниң айтыры — түгле администрациының харылаар айтыры болуп турар. Ол түгле амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгада күрүнеңиң доктаадын тургусканы эң эвээш шалының деннелиниге шалының төлеп бээр болгай.

Ол ышкаш контрактыларны чарып турар үеде тургустунуп келир керээлер чарарының маргыдаалыг айтыырларын чугаалажыр көөрүүнүг чуруму база ында көрдүнээн. Контракт системазынче киирери профкомларның чепшээрежилгези чоокка боттаныр турар. Чогум-ла харын ажыл шагының хемчээли, ажыл төлевириниң системазын контрактылар тургузун турар хирезинде-ле ындыг болуп тураардыр. Ол дээрге күш-ажыл дугайында хоойлужудулганы үреп турары-дыр. Ынчангаш контрактының негелделерин күш-ажыл дугайында хоойлужудулгада, коллективтиг керээлерде, оон ынай ол-ла будурулгеде, албан черинде, организацияда ажылдаттынып турар өске-даа нормативтиг документилерде көрдүгениндеп ажылчынның байдалын баксыратпас ужурлуг. Бир эвес ажылчын кижи бодунуң билбези-биле оон байдалын дорайтадып турар ындыг контрактыга ат салыпкан болза, Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизинин 5-ки үүлүлүг-биле оларны күш чок деп санаар.

Күш-ажылчы керээге контрактыга өскерилгелерни ажылчының чепшээрели чокка болдурбас херек. Профэвилел комитеттери бо бүгү үүлүү билип ужурлуг болгаш күш-ажыл дугайында хоойлужудулганы шынгызы-биле сагыырының, илангыя контрактыларын (күш-ажыл керээлерин) чарарының талазы-биле дүрүмнери администрацияның талазынан сагыырын контрольга алыры чугула. Ол ышкаш коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарарының талазы-биле чугаалажыышкынарны ийдекейлиг чорудар апаар.

Елена ЗАХАРИНСКАЯ.

Культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы.

ДАГАА ЧЫЛДЫГЛАРГА

Дагаа чылдыгларга амыдыралга кандыг-даа күжениишкин херек чок ышкаш сагыкшырар. Олар чүгле өөрүшкүүр чурттап, амыдыралдың магалыг, чаагай хуулушкуннарынга алзып, тамчыкшыг болурлар. Эш-өөр, чедишкиннер, чаа планнар, сорулгалар оларны манап чыдар. Бо бүгүже хере базып бар чыдар-хая көрүүп, бажыңнарын хичээнип көрүнер. Өг-бүлелерден арткан үүлдерни чидирбенер. Чайын өскээн көжүүшкүннер, бажыңга төрүп болгаш чоок кижилериннерге бергедээшкиннерлиг черуудээлер болуп болур. Даштыкыга чурттап, үргүлүг чер чоруп, тоган болур силер. Күзүн хенертен шаптыктор, моонгалктар-даа кээр. Даан бодаашкыннар, каразыг силерни мегелевес, ынчангаш угаан-салмылыларны, бүдүү бодаанчыгларыны оскунгандар. Колла чүве—дем-лекки, турунгуг бодалыны чидирбенер. Оон башка шүүү чүвени тоолурадып ап болур силер.

Ноябрь силерни оолургадыр болгаш: дедиир. Билдинмес чаа сиилерни ооруулаа болза, ол — чүгле, ол чылче чедип алыр. 1993 чылда планнарыңар бүдер. Ынчангаш кеди-лиг планнаргар-даа дилиг болурлар. Силер — амыдыралыдарда бо чыл бүгү тала-биле өскерилгеннинг чылы болур. Кадыкшылыңар — талаазы-биле: чы[illegible] чылдырышкынга, [illegible] хамчыктарынга, [illegible] аарзыларга, кайы хоранапышкынарга таваржып, бүүдек алыктыг болур. Эш эки [illegible] час болгаш август. Эш-даштанып алырын кызыдыр. Ынчангаш сагыш-сеткил [illegible]ургалы, өг-бүлеге таарымчылыг өскелал ноябрьда тургуспаа бээр.

Силер[illegible] ынаг кижилер багай [illegible]-чаңыларны эдип кар. Силерниң бүзүрелдериннерге бүдер-бүтпези бодунадан тамаржыр. Чүге дизе сүлүннер (фортуна) силерни үргүлчү карактап, хайгаарап чоруур.

1993 чыл кыс, суг халактың каразымаар, дагаа чылы. Кыжы харшыс хары улуг, соок эвес, чайы чер-чайыктыг, өттүгүн бижип чоруур аныяктар кайы хөй. Сларны шуптузу-ла ат-сураглыг чогаалчылар болу бөрбес. Ынчалза-даа сагыш-сеткилдиң хөлүүшкинин саазынга төө каап, чараш-каастың делегейинче кокпа оруун изеп чоруур кижилерни деткиири өскежок чүгүлө. Чүгүлүг ужуктун баштайгы шенелдерги бүрүүү-биле чедимчелиг болуру берге, болдунмас-даа болуп чадавас. Чүгле «ат болуру кулунундан...» деп тыва үлегер домакты утпалынар. Кымдан чем эреп, идеген болуруи оларның баштайгы базымнардан-на эскерип каап болур ийин.

Кызылда күрүнеиң педагогика институдунуң филология факультединиң ийиги курсчузу Өлзей Монгушту бижээн шүлүктериниң кыдыраажын номчаап, бо аныяк оолга идеген болур-дур деп түүнелди бодумга бодум кылдым. Чогаалга, оон иштинде шүлүккө бодал кончуг чүгүлө болгай. Эгелеп чоруур авторнуң бодалдары хөй янзы, боттуг амыдыралдан тептинип үнген болур кижи-дир. Чүгле ол бодалдарын каастап-хевирлеп, чиге, хостуг, онзагай кылдыр илередиринге арай илдиге бээр, холу ам-даа «эмдик» дээрзи илдеп болду. Ол-даа черле ындыг, өзүлдениң чайгаар турар бергедээшкиннери-дир. Колла чүве — Ө. Монгуш амгы үениң аныяк кижизиниң сеткил-сагыжын бодунуу-биле илередирин оралдажып чоруур чогаал бижиири оюнчук эвес, а харыысалгалыг үүле дээрзин биле берген кижи дээрзи билдингир-дир. Оон бижээн чамдык шүлүктерин парлалгага үндүрери-биле саналдап тура, электен тура дүшпезин, ам-даа кызып ажылдаарын, оруу ак болурун күзелим.

Николай КУУЛАР.

Чоок.

Дагаа чылдыг эр кижилер бүрбү дээр шолбанныг, Адыгжы дээр сылдыстарлыг, ханы угаанныг, чайгылыш чок, быжыг туруштуг. Угаан-сарыылы сайзыраңгай, бодааның кылыр. Угаангыр-сагыңгыр хирезинде чамдыкта тенээ кончуг, частырыглар кылыптар. Даштыкы хевир-сыны чараш, сонуургаңчыг. Кижилерни баштап удуртурунга салымныг. Кижилер-биле чугаалажып билир.

Эмин эрттир дүвүревенер, далаш чок бодамчалыг, арагадары ишпейн, эп-найыралдыг чурттаары чүгле оларның боттарындан хамаржыр. Силер бүгүдеге 1993 Дагаа чылы эвин-ле эккелзин деп күзел артым. Омаанипаднихум!

Монгуш МАДОН.

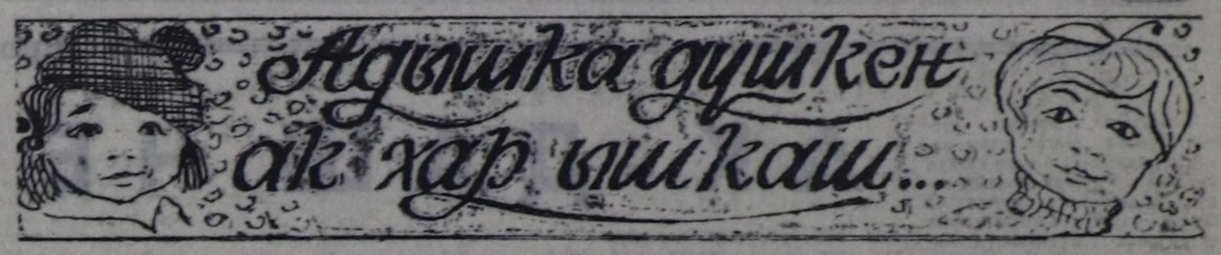

Новелла

Чинчиниң эш-өөрүнден ылгалыр чүвези-даа чок, чүгле пөрүү-ле кончуг, оон чугаа эреп, сөс үндүрүп алыры берге. Кеттинери база-ла ындыг кончуг эвес, чогум өөгүр, чараш хеп кедип чорааның эш-өөрү сагынмас. Туралаар болза, ону чүге кедип болбас деп, бодунуң ындыгчалы-биле-ле ындыг турган боор дээрзин чангыс классчылары кайын билир ийик. Кажан чедиги класстарга чаа чылдың байырлалы бир неделя болгаш болур дээрзин башкы чугаалаан соонда, Чинчи бажыңга тын тынмайн халып келгеш, аазын девиледип-ле эгелээн. Уруу кажан-даа олбо кежээ барайн, танцылаайн деп көрбээн. «Ам-на өзүп, кыс апарганы ол-дур. Бо үеэзинде кижи чараш хеп кедиксээр, ёзүүргаар боор чүве болгай» деэн сеткил-биле аазы бодунуң эрги юбказын уруунга өйлей даарап берген. Акызы чоокта чаа саттырып алган свитерин сунган. Свитер иштинден аазының ак хөйленин кеткеш, көрүнчүк баарынга кылаштап келгеш, көрдүнген, ак хөйлең ариын чырыдып турган ышкаш болган. Идик чок чүүү кедерил? Кидис идик-биле шүшпейтип танцылаар эвес? Чоннада чүве ыыттавас, уруг-дарыынче сагыш салбас ачазы уруун кээргээнин ол боор, дүнмазының идиин дилеп эккеп берген...

Чинчи класска кирип келирге, уругларның кеттинип алганының чаражын, арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан, алызында хөглүг, байырланчыы кончуг болган. «Авамбиле ийи-үш кежээ олуруп турган, даарап алган юбкавыс бо шежил» деп эжи Оюмаага чаа даараан юбказын көргүскен. «Па, мону бе?» деп, эжи кайгаан-даа ышкаш, кончуун аа деп кочуургаан-даа ышкаш, артында кылчаш кылдыр көргеш, айтырарга, Чинчиниң эзт-кежиче ток дамчыдыпкан дег «чым-сырт» дээн. Кулааның арнының изип келгениннден, сактырга арны-бажы тулуптөлдыр ыжа берген ышкаш болган. Ыыт чок даштыкы хевин уштунуп алгаш, кымга-даа билдиртпейн, бир-ле чүвеин хойзуптарындан кортқан-даа ышкаш-, бут баштап, шимеп каан шиви чаныңга кылаштап келген. Канчангаш-ла көрүптерге, үстүкү класстың оглу база-ла Чинчиде дег свитер кедип алган турган, Чинчи эгенгениннден буттарының бажыңга чедир соок дер сооп бады барган ышкаш болган. Ол аразында чангыс классчызы Кайгал-оол чанындан эртип чыткаш: «Ха, көрүнер даан, Чинчиде «Саламандра» фирманың идини дүүн чаа Парижтен «Тойотага» эккелген-дир, чараш деп чүвезин көрбес силер бе» деп кудумчуну бир кылдыр алгырарга, оолдар «чир-шок» каттыржып, оон-моон үглеп келгеш, урутнуң эктинче шанчарлары-даа бар, бажын суйбаарлары-даа бар, «саламандра, саламандра» деп алгыржырлар-даа. Чинчи канчаар-даа аайын тыппайн, кулактарын ийи холу-биле дуй тудупкаш, карацгы азыгже ынай болган.

Кежээни дургу ол карацгы азыгдан үнмээн. Ынчалза-даа байырлалга салган викторина айтырыгларга бүдүү иштинде харылап, уруглар-биле ырлажып, шүүктеп, боду бодубиле танцылап, иштинде шаабиле хөглеп алган.

Дыштанылга кежээзин төнген деп директор башкы чарлапкан. База катап класска шупту чыглып кээп, чанарынга белеткенип эгелээннер. Уруглар, оолдар кежээ солун эвес, чалгааранчыг болган дугайында аразында чугаалажып, оозу-моозу мындыг деп маргыжып-даа турганнар.

— Кежээ чалгааранчыг болур деп билип турзумза-даа, чүгле Чинчиниң идиктерин көөр дээш келген кижи мен, күзелим бүтү-ле. Ам чоргаар кылаштап чана бээр болзумза ажырбас ышкаштыр — деп, Кайгал-оол дижин шаарартыр каттырган. Катқы класска «чир-шок» дүшкен.

— Чинчи, чараш идиктериң кыспас-тыр бе? Азы 45 размерлиг ийик бе?

Уруглар, оолдарның катқыиткизи дам-на барган. Кайгал-оолдуң «ажыг» чугаазынга улажып, оон-моон хидинейнип, баштактанчып, кижи бүрүү мурнуң былаажып, бир-ле чидиг сөстү сөглептерин кызыдып турган. Боттарының аразында маргышсамаргышса, Чинчиниң чоруй барганын кым-даа эскербээн. Чинчи чылыг адышка дүшкен хар дег «эстн» берген... Уруг аңаа чүве чугаалавас, ынчалза-даа карактарын олче чидидир көрүптерин манап турган Кайгал-оол ону безин эскербейн барган.

Чинчи бажыңынче бар чорааш: «Экизин, хар чаап турар, чылыг, кудумчуда сайгылгаан чырыңга баткан харны көөрге, чаражын, сылдыстар дег кылаңайнып турар» деп боданып чорааш, хулапкан. База катап класска шупту чыглып кээп, чанарынга белеткенип эгелээннер. Уруглар, оолдар кежээ солун эвес, чалгааранчыг болган дугайында аразында чугаалажып, оозу-моозу мындыг деп маргыжып-даа турганнар.

— Кежээ чалгааранчыг болур деп билип турзумза-даа, чүгле Чинчиниң идиктерин көөр дээш келген кижи мен, күзелим бүтү-ле. Ам чоргаар кылаштап чана бээр болзумза ажырбас ышкаштыр — деп, Кайгал-оол дижин шаарартыр каттырган. Катқы класска «чир-шок» дүшкен.

— Чинчи, чараш идиктериң кыспас-тыр бе? Азы 45 размерлиг ийик бе?

Уруглар, оолдарның катқыиткизи дам-на барган. Кайгал-оолдуң «ажыг» чугаазынга улажып, оон-моон хидинейнип, баштактанчып, кижи бүрүү мурнуң былаажып, бир-ле чидиг сөстү сөглептерин кызыдып турган. Боттарының аразында маргышсамаргышса, Чинчиниң чоруй барганын кым-даа эскербээн. Чинчи чылыг адышка дүшкен хар дег «эстн» берген... Уруг аңаа чүве чугаалавас, ынчалза-даа карактарын олче чидидир көрүптерин манап турган Кайгал-оол ону безин эскербейн барган.

Чинчи бажыңынче бар чорааш: «Экизин, хар чаап турар, чылыг, кудумчуда сайгылгаан чырыңга баткан харны көөрге, чаражын, сылдыстар дег кылаңайнып турар» деп боданып чорааш, хулумзурүптер дээрге, та чүгле чүве ийик, карактарынга бүлдеңейнип чорааш карак чаштары чаакты куду маннар бады барган. Та аваазының ийи-үш кежээ машинага даараның олурганын, та ачазының уруунга ийик дилеп чорааның, та Кайгал-оолдуң дорамчылалдыг сестерин сактып келгени ол чүве.

Кайгал-оолду кончуг эки билир, харын-даа сонуургаар, оолдарның дээрези деп санап чорааи. Оон бичин үе эрткен болза, бүдүү ынакшыл-даа бээр турган чадавас. Чүге дизе бичин класстарга-ла Кайгал-оол Чинчи-биле ойнаар, ыймактажып, ол-бо дижир турган. А эрткен чылдан эгелээш, аваа-ла бижиргежир, харын-даа ону көрүү каанда эпчоксунар, дезинынай боор чыгыы, арны-бажы изин-ле эгелээр апарган...

Ам Кайгал-оол оон сеткилинден чылыг адышка дүшкеш, эрээн хар ышкаш эстип чоруй барганзыг сагындырган...

...А Кайгал-оол хар чаап турарынга хорадап-даа чорааи. Ол та чүге-ле чүве ийик, класында эн-не чараш дээн Оюмаанның дугайында эвес, а чаап турган харның арынга дегтеш эрий бээрдег, Чинчиниң кымга-даа билдиртпейн «эстип» чоруй барганын пат-ла кайгаан. Оларның аразынче хар борбак-борбак дүжүп турган ышкаш кылдыр бодап чорааи...

...Кымга-даа шаптык катпас мен дээнзиг ак хар оожум чаап-ла, чаап-ла турган.

Светлана МОНГУШ.

Аныяк үн

Шүүү бижип чоруур аныяктар кайы хөй. Сларны шуптузу-ла ат-сураглыг чогаалчылар болу бөрбес. Ынчалза-даа сагыш-сеткилдиң хөлүүшкинин саазынга төө каап, чараш-каастың делегейинче кокпа оруун изеп чоруур кижилерни деткиири өскежок чүгүлө. Чүгүлүг ужуктун баштайгы шенелдери бүрүүү-биле чедимчелиг болуру берге, болдунмас-даа болуп чадавас. Чүгле «ат болуру кулунундан...» деп тыва үлегер домакты утпалынар. Кымдан чем эреп, идеген болуруи оларның баштайгы базымнардан-на эскерип каап болур ийин.

Кызылда күрүнеиң педагогика институдунуң филология факультединиң ийиги курсчузу Өлзей Монгуштуң бижээн шүлүктериниң кыдыраажын номчаап, бо аныяк оолга идеген болур-дур деп түүнелди бодумга бодум кылдым. Чогаалга, оон иштинде шүлүккө бодал кончуг чүгүлө болгай. Эгелеп чоруур авторнуң бодалдары хөй янзы, боттуг амыдыралдан тептинип үнген болур кижи-дир. Чүгле ол бодалдарын каастап-хевирлеп, чиге, хостуг, онзагай кылдыр илередиринге арай илдиге бээр, холу ам-даа «эмдик» дээрзи илдеп болду. Ол-даа черле ындыг, өзүлдениң чайгаар турар бергедээшкиннери-дир. Колла чүве — Ө. Монгуш амгы үениң аныяк кижизиниң сеткил-сагыжын бодунуу-биле илередирин оралдажып чоруур чогаал бижиири оюнчук эвес, а харыысалгалыг үүле дээрзин биле берген кижи дээрзи билдингир-дир. Оон бижээн чамдык шүлүктерин парлалгага үндүрери-биле саналдап тура, электен тура дүшпезин, ам-даа кызып ажылдаарын, оруу ак болурун күзелим.

Николай КУУЛАР.

АФГАНЧЫНЫҢ БАЙЫРЛАЖЫЫ

Дайын чорааи чалыы оолдуң
Таныжынга чагаалары
Чаражының ажыг чаштыг
Чаактарынга чеже кургаан.
Эргиминге афганчы оол
«Эзп кээр мен» деп бижип
турган.
Чагаа сөзү ынчалза-даа
Сагыш ышкаш бүтпейн
барган.
Душтуун бодаан аныяк эр
Душманнарга аттырыпкан.
Хөрээнийден чүрек ханы
Хөөлбектендир төктүп
чыткан.
Хөөкүй оолдуң карактары
Көккүр дээрден эжин дилеп,
Сөөлгү менди сымыраныр,
Сөөлгү тынын тынып
чыткан...
Уруг ынчан эндевээн дег,
Үйгү чаштап, тура халаан.
Арны-бажы изиш диген:
«Аа-халак, эжимни» дээн.
Дайын чижи чалыы оолдуң
Чаражынга сымыраныы
Талыгырдан сырыннап кээп,
Салым-чолун сөглээнин ол.

* * *

Кезек чаашкын дымыраарга,
Караан чажы улажыпты.
Хеймер-карам, ак-көк кудай
Катай-хаара куда берди.
Дымырааш чаъс харын
эки —
Ава Бойдус аржааны-дыр.
Айыраннаан чечектерин
Тынгарыптар суксуну-дур.
Чарашпайым, сен-не чүге
Сагыш-сеткил дүвүредип,
Аяс турда бүргеп алгаш.
Аваа-ла-бир ыглай бердин?
Ыглаанының сылдаа чүдел?
Ынакшылдың аржааны бе?
Караан чажы сени маназаш,
Кагаан өрээм суггаар бе?

Өлзей МОНГУШ.

АРГАДА ЧЫЫШ

(Политиктиг дүш)

Артыш чыттыг эзим черге шала күскээр
Артты ашкаш, дыштаныр дээш олурумда,
Шырыш ишти оймалыкта кезек аннар —
Шыырак-даа хуралдаан тур, дыннап ор мен.
—Ан-мекинин, шуптуңарның кадыын ынаар,
Алдар-аттыг эмчиннери дыннанар че!
«Кокай» диртип шолалаткан бөрү мени
«Кончуг кулугур, чилби чүве» — дижир
силер!
Аарыг-аржык көвүдээн-дир, халаан болган.
Арат-чоннуң малынга шуут пөгүп кагдым.
Баалык ажыр маннаарга-ла, өлген сек боор
Магалыг-ла чурттаалга бо, шыны херек.
Ан-мен сүрүп, маннап турар харыым-даа
чок,
«Ажылымны соксаттым» — деп шуптуларга
Ажыы-биле чарлап тур мен, өөнүктерим!
Ажыммайн, мени таптыг дыңнанар даан:
Эмнедири өртехтиг боор чүве болгай!
Эки төлеп, чурттаалгамны эжижитсе,
Ынчан харын ажылдаарым беримчелиг.
Ыт-даа болза эмнеп боор мен. Ажырбас он!
— Олур, олур, кырган Кокай, оожурга!
Оон өске кымда кандыг санал барыл?
Катаптавайн, огулуг чүүл саналдаар»—дээш
Кара-хүрең улуг адыг Дилгини кээп:
Каш сөстен сөглеп көрем, чарашпай»—дээш,
Каттырымзап. хүлүмзүрээш, карак басты.
— Менде чүү боор, шынын сөглээр чаным
ындыг.
Берге үеде чурттап чер бис, оозу-даа шын.
Күзүн кедер сарыг тон кээп садып аар
дээш,
Күжүм төнүп, эрээленип, чилчиим үстүм.
Хөөкүйну Кокайны мен кээргеп тур мен.
Көжүп калган, чудап олген сектер чигеш,
Аарып-аржып, өлзе канчаар! Эмчивиске
Япон-даа бол, машинадан садып бергеш,
Амыдырал-чурттаалгазын эжижиткеш.
Акша-шалыныр көвүдеп, немеп бээр-дир!
Эмнедири халас эвес чүве болза,
Эмчилерни хүндүлээр-дир, хөөкүйлерни!
Ынчаарга ам мергежилин белиткештиң
Ынаныштыг эмнээр херек. Чижээлээрге;
Бүрүр четкен элик тудуп чиир дигеш,
Булан-сыынның саадынче халдаваан чор!
Эрткен чылын мени сүрүп туруп берген —
Эри хайнып, кудуруумче халдаар дедаан.
— «Ылчыныаарың соксадып көр,
чарашпайым,
Ыят чогун ындыг болгай, туттунуп көр!
Күзүн келер сарыг төнүн алзып алдык!
Кудуруунну чайып турбайн, эки бодан.
Күске-күжүген, өрге кежин союп алгаш,
Күрүневис даштыкыже садып турар.
Хөйну көрген, мергежиллиг улус ында
Холчок чараш чучак даарап турарлар-дыр.
Көжүп, маннап халып турбайн, оожургаш,
Хөрээнде чер чүү барыл, сөглем, «Сырбык»
Ажык-чарлыг үе-дир бо, корткаш чоор сен.
Ажыы-биле төө каап тур, хензигбейним.
...Ак өектиг Сырбык хөөкүй маннап батқаш,
Ажок улуг черлик хаван кырындан-на
Аксы-мурну, кулак-калаан чода тыртқаш,
Аксындан бир тоорук сайын дүкпүрүпкеш,
Амданнанган үүнүн чип, ажырыпкаш,
Аңгыр өөн сүйбай тыртқаш, мынча диди:
— Кокай бисти кажан, кааа эмнеп чорааи.
Хораннанган, чудап өлген секке тоткаш,
Ажылымны соксаттым деп амыр-дыр бо!
Акша-шалыныр көвүдеп улгаттырар....
...Ынлыг чүвээ чөпшээрежип шыдавас мен!
Ынчыг-дыр, чованчыг-дыр, шыырак эрлер!
Өдүгөнден шуптуу силер чоргуланар!
Өөдежок хейлер-биле чурттаавас мен.
Кедерезе ангыланып чоруй баргаш,
Хензиг-даа бол амыдырап чоруй баар мен!
Амыдырал берге болбайн канчаар чүвел.
Ажыл-ишчи кызымаккай болур херек!
Тоорук үнмээн, чочагай чок дишкештиң кээп,
Доозаңар көжүптүнер! Чоргуланар!
Ижээнде сайы, соңгаар-дескээр шуудан алган,
Ирип чыдар өнчүнерни хемириңер!
«Эккелиңер, берикер» — дээр хөөн-биле
Эптешпес мен, каттышпас мен, черле
хоржок!
Ырланып каап, шупту чүве бактап орбайн,
Рынокче шилчиир херек! Ажылдаар аан!
Дөртен чылдар үезинде ойбак-самдар,
Дөгереңер диленчилер чордуңар чоп!
Кыштап чиирин ажаап аар боор,
белеткеп аар
Хырнын кижи тааанда канчап аштадыр боор.
Бээр дыңна, Кокаевич, Дилгиевна!
Менээ черле бүзүренер, шыны-ла бо:
Хирнин кескен даай-авам Киш-биле
Керээ чарып, дугурушкаш, мынчалдывыс:
Вероника Кастрога* тон даарааш,
Беш миллион доллар алыр болдувус де!
Доллар-ла бээр болза, ам-даа болза,
Тоорук сайы садып боор бис, кымга херек?!
...Хөлүн эрттир изигленген Сырбык хөөкүй
Соөлүн барык катқы-биле төндүргештин
Тура халып, олура дүжүп, кожаңгылааш,
Турган пөштүң коңгулунче кире берди.
Маажым орган Адыг оожум туруп келгеш,
Бажын саваан Сыында-ла барды ийин мон:
— Башкы хар чаап, соок дүжүп эгелээрге,
Бажың силгип, киргиннээрин соксадып көр
Белиңден бээр көк мөөн болган,
коинчуунну көр.
Берге өйде бодандыйза эки боор ийин.
Сыын-на мен дээш самыраарга эпчок
болгай.
Чыдыг черге чыдып турган, өөң эргис.
Эм болур аяк ханың халас төкпейн,
Эмчилерге садар болза ажыктыг боор.
...Көжээленип, дош шыпкан белин көргеш,
Көзүлдүр-ле ыятканы илдеп болду.
Көнгүс тунган боостаазын этсип шенээш,
Көржең черни касканнангаш чыдып алды...
— «Черлик хаван, оттуп көрем, канчап
бардың?
Черни база садар дижип турар болгай.
Ижээн кылып, эмишкеек казар черден
Иелээн-даа эмеглешкеш, садып аар-дыр.
Өнчүзү боор, хуу черже кирген дээштиң
Өөдежок чүвелерге боолатпас мен.
Аңгыланып чоруй баар, ындыг чүве
Амдыызында үндүрбейн көр, хензиг
Сырбык!
Колданчылар, диленчилер хораан дээштиң
Хомудаарын чөп-түр ийин, хензигбейим!
Даай-аваң Киш-биле керээ чаргаш,
Таптыг чуртта, эр-хей-дир сен, мактап
тур мен.
Вероника Кастрога тон даарааш,
Беш миллион доллар алыр, магалыг-дыр!
Хаван кежи өртек чедер турган болза,
Кастрога садып корзе... Оттуп көрем
Хаарыктаары дам барган чөнүк» —дээштиң
Хаваан орта согуур болза, черлик хаван —
«Каргырт» — кылдыр алгырыпкаш,
мөгүдээштиң,
Хаайы-биле ширик шанчып, оттуп келдя...
«Ад богда», бодум база оттуп келдим...
Ажок-даа дериткеним ылап болду...
Телевизор көөр болза аймылдыг-дыр,
Дендии берге дүштер дүжээр болу бердим.

Хертек ШИРИИН-ООЛ.

* Вероника Кастро — «Байлар база ыглажыр» деп хөй сериялыг телефильмде Мариананың ролюн ойнаан артист.

Чечен чугаа

хоюг аялгазы куттулуп үнгеи. Ак өңнүг, аяк хээлиг, кылаңнааш торгудан даараан тыва тонун чигежек сынынга, хүрезимээр шырайынга таарыштыр кедип алган, чоон кара чажын өрээш, оорганын куду сула бадырыпкан, кыдырык кара карактары өөрүшкүден кыптыккан арын-шырайларын, ыры-шоорун, каткышимээнин аажок чаптап, оларынче үр-ле көрүп тургулаарлар.

Эрги чылды үдеп тура, эш-өөрүнге, төрелдеринге, кожаларынга байыр чедириишкиннерин чорударын кажандаа утпастар. Чаа чылда Орлан биле Сырга артында-ла аныяксый берген ышкаш апаарлар. Чээрби чылдар бурунгаар Тываның бир дээди өөредилге чериинге Чаа чылды уткуп тура, таныжын алгаш, ам ынча чылдар дургузунда Чаа чылды кады уткуп чоруурунга хөлчок-ла чоргаарланырлар.

Институттуң делгем залында Чаа чылдың шивизин даңгына кыс дег чараштап каастааш, оон даа-даа ортузунда тургузуп каан. Өрээлдиң азыгларынче янзы-бүрү өңнүг илчирбелерни, дүрзүлерни, кыланнааш ойнаарактарны, шарларны шөйүпкен, соңгаларда угулза харжыгаштар. Кижилериң кеттинип алганының каас-шинии-даа аажок, хөй кезин маскаларлыг. Залда хөгжүм үүү чангыланган. Аныяк назынның хөглүг каткызы, хүлумзурүг долган, Чаа чылдың өөрүшкүзү чайыннаан арыннар.

Вальстың тааланчыг узун чалгыда салдап чоруп турган ышкаш болганнар.

Чаа чылдың чараш, хөглүг, сагыш-сеткилди хөлеедиг кээр, дүлгээзиннинг шак бо валызы Сырга биле Орланның салым-чолун чангыс черге кадын, амыдыралдың ужуу болу берген.

Чурттун аңгы-аңгы өөредилге черлеринге өөренип турган, төрээн Тывазынга Чаа чылды эрттирери-биле чедип келген Орлан биле Сырга хууда аас-кежиин шак бо кайгамчык вальстың ачызы-биле тыпканнар. Сырга бичин чаштарга эртем-билигнин эзерем далайынче шымнын киреринге дузалажып, бүгүле билиглерин, арга-дуржулгазын оларга харам чокка өргүп, бараалгадып, а Орлан ажы-тел кадык, чараш есүннер дээш, оларның келир үезин дээш улуг сагыш човаашкын-биле хөй чылдарда кадык камгалалының шугумунга ажылдап, ынак Тываның ырак дяген бир бичин суурунда чурттап чоруурлар.

Сырга биле Орлан суурунуң Культура бажыңынга Чаа чылды уткуурунуң чанчыл болган байырлалынче оозл чокка чоруптарлар. Өрээлдиң ортузунда янзы-бүрү кылаңнааш ойнаарактар-биле шимеп каастааш, тургузуп каан чингир ногаан шивижегештер көргеш, өөрүшкүнүң хүлумзүрүү оларның арыннарынга чайнап келир.

Чаа чыл чеже кижилерге аас-кежиктг, өөрүшкүнү, идеелди хайырлавады дээр Сырга биле Орланның кулактарынга вальстың эргим үүү тааланчыг чангыланып, оларның аныяк үези катап эглип келген дег, черге дээр-дегбес чиик-чиик бөөлденип, чалыы йазынның үттүндүрбас кежээзинче кады ужугуптаалар.

Екатерина СААЯ.

Сүмем-даа болур ыйнаан

АЛГЫНЫ ЭТТЭЭРИ

Өөгбелериивстиң, кижи бүрүзүнүң кылып чорааны алгы эттээр ажылды келир салгалывыска сүмелээр бодааш, бо чүүлүү бижип олурар пенсионер-дир мен ийин. Шынап-ла ынчаш, шаг-шаандан бээр ада-өгбелериивстиң кылып-ла чораан ажылын амгы үениң аныяк кижилери шуут-ла утпаптарга кайын боор. Ажыы-биле чугаалаарга, акша-төгериивисти чок-бар аар өөрдектиг бараан садып ап, мөлчүкчүлерге сунуп турган боор бис.

Ийи-чаңгыс малывыстың кежин чүге чөп ажыглап шыдавас апарган бис. Өшкү кежин ап көрээл. Чазын хой кажаазының өдээ сарыг болу бээр ышкажыгай. Ол өдекке чыдыдып каан өшкү кежин чымчадыр ууштааш, кылайтыр будааш, пөс додар-биле иштээш, хөректээш чүге даарап ап болбас бис. Шак ынчаар даарап алган хөректээш артында чылыг болур.

Божа-хойтпак тывылбас амгы үеде алгы эттээриниң бир бөдүүн аргазын сүмелээр бодадым. Малды өлүргеш, кежин сойган дораан даг дүзүн чуурга соктааш, кештин кырынга ургаш, эттиг талазын дүргеш, бир хондур кадыр азын каарга эки. Ол када берген алгыны демир-хуун ишти сугга 500 грамм дусту, 1,5 стакан соданы эзилдиргеш, 1,5 хондуруп каар.

Эрги-даа, чаа-даа дузааш ыдурупкан алгыңар болза, 3 чуур саван-биле дуктүг ыдазын эки чүп каапкаш, кадыр азыптар. Алгыны эттеп киритпер мурнунда оон чаг эзлик картап хааптар болгаш улуг кыртыштарын сывыра тыртып кааптарга эки. Ону кыртыштаар дээр. Белеткеп алган кургаг алгыларны өңүн өрү кылдыр чада херип алыр. Оон 200-300 грамм көк-тараа азы суланы эзт тыртар машинага чарбалай тыртып алгаш, ажыл берген сүттү азы кефирни 0,5 литрни, бир улуг шопулак дусту, ийи улуг шопулак уксусту, бир улуг шопулак дрожжаны чылыг сугга миттейтир эвес, а өй-тавында кылдыр куткаш, 6 шак иштинде тургузуптунар. Херек болур болза, чылыг сугну немей кудуп ап база болур. Ол ажыткы-биле алгының өңүг талазын бийир-биле 1 сантиметр кылдыр божалап алынар.

Чаңгыс алгыны ынчаар кылган болзунарза, ортузундан узун дургаар өңүн хойгаштыр, бышкактарын денген тургаш, серини черге ийи хондур салыр. Оон кижи болунун тураы-биле шала, сандай, калбак ыяш, борбак-даа ыяш кырынга болза, черле ынчаш эптигле черге бажын дорттай одура кезип каан шиш хүүрек, эгилей берген пилорама хирээзинин бизинин дески чартыны, эрги кадыр бизи дээн ышкаш чүвелерден херексел кылып алгаш, ол алгыны сүвүрер. Кешти кудуруктан баш талазынче сүвүрерге, эттээчел, боор чүве ийин.

Алгы шала кургап чорда, кылыр ажыл база бар. Кыртышты арыглап аштап каапкан соонда хоюглаар сазыныбиле хоюглаар ажыл бар. Ынчаар хоюглап алыр мурнунда 0,5 литр изиг сугга 50 грамм хеп чуур саванны эргискеш, 500 грамм хаван, азы өшкүнүн эдир чаап эргискеш, кудуп алыр. Ол соой бээрге, 5-10 миллиграмм нашатырлыг спиртти холааш, булгаар. Оон оон-биле бир-ийи катап чугаладыр сатташ, алгы шылыравас болгуже уштаар. Алактың соонда ол алгыны ак довурак, азы эмин гипизинин порошогу-биле дүрбүүр болгаш хере тыртып каар.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Пенсионер.

(Бо чүүлүм солугга үүе берзе, оон акназын «Шын» солугнуң дерг саныны арттырдым. Авт.).

КРОССВОРД

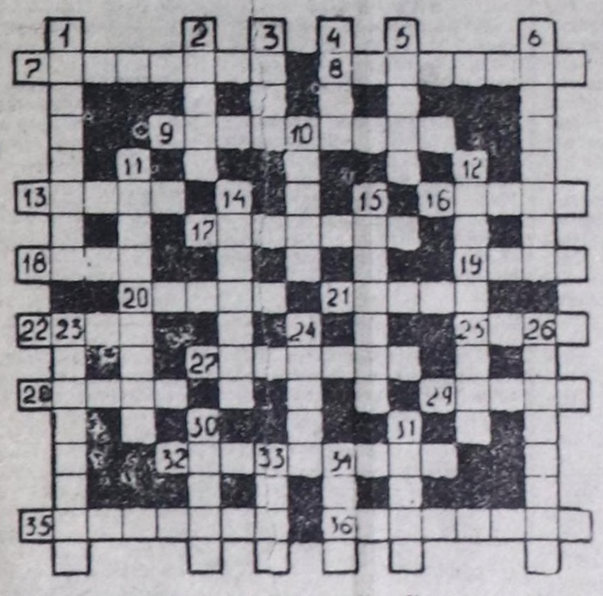

ДООРА ДУРГААР: 7. Бай-Тайгада, Улуг-Хемде чер ады. 8. Сүт-Хөл районда хем. 9. Эрзинде төөгүлүг чер. 13. Бии-Хемде хем. 16. Өөрүде суур. 17. Каа-Хемде хем. 18. Кадар октаглыг электрод. 19. Аажок улуг семис адыг. 20. Сибирьни чаалап алышкынының эгелекчилериниң бирээзи, орус казак. 21. Согуг, кедег. 22. Тыва хөгжүм херексели. 25. Хемчиктиң адыры. 27. Чөөн-Хемчикте даг. 28. Хойтпак өремези. 29. Тывада район. 32. Акгы демиселиниң дээди чадазы. 35. Таңдыда суур. 36. Улуг-Хемде арт.

УЗУН ДУРГААР: 1. Бай-Тайгада хем. 2. Тыва төрел-бөлүк. 3. Тыва хөгжүм херексели. 4. Тыва эр ат. 5. Каа-Хемде сын. 6. Бии-Хемде суур. 10. Үнелиг металл. 11. Тыва улустуң ыры-зы. 12. Тывада сураглыг даг. 14. Улуг-Хемде чер ады. 15. Келдиришкиннинг бижик. 23. Өөтемчей, каптагай. 24. Ала-ие чок төл. 26. Өөрүде хөл. 30. Чиик ыт тергези. 31. Далай балыы. 33. Орус херээжен ат. 34. Күш-шыдал.

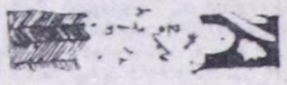

Журналист журналист дугайында

АК-ДАШ ЧЕЧЭЭ

Чыжыргана, долаана, катчимис шыва алган, сайы чараш дамырак кара сугнун кыдыынга турган малчын өскүн өг-бүлезинге төрүттүнген бичии уругнун алгызы чырык өртемчейге, Сүт-Хөлүк Ак-Даш девискээринин ховушөлдерийге, тайга-дагларына чаңгыланы берген. Авазы Дакак Луузановна Донгак ол уруун Калдар деп адап алган. Амыдыралдың кавайыче бичии Калдармаа Ак-Даштан өпейлеп өскен. Иеден төрээн үш угбашкы, адазы Кашпык-оол, авазы Дакак бичии уруу сөөлүнде барып Тыва радио дамчыдылгаларын дамчыштыр уран сөстери-биле улус чонга бараан болуп ырлай бээрин дүжеп-даа чорбаны чадавас. «Кижи өзер, кидис шөйлүр» деп чугаанын утказы-ханы. Калдар бичиизиндеи-не, узун чаштыг, улуг характарлыг, дорт сынныг, хөглүг-омак, чугаакыр болуруидан аңгыда, школага ырдаар, танцылаар, хаактаар, конькилээр, шыдыраалаар, өөренир талазы-биле өскеддерден ылгалдыг чораан.

Район төвү Сут-Аксы суурнун ортумак школазынга Калдар он классты дооскаш, Кызылда күрүнеин педагогика институдунун филология факультединге өөренир күрүне шылгалдаларын чедишкининг дужаан алгаш, студент амыдыралдың хөглүг, солуун-даа болза, нарын, берге чылдарының шылгалдаларын шыдажып эрткен. Студент чылдар аныяк кыска амыдыралдың үнези чүдел дээрэн, туруштуг, турасоруктуг, башкылал ажылының чажыттарын шингээлип алырынга күзелдинн, үеинн негелдези-биле ажылдаарын чаа өөредип каан. Ол 1968 чылда дээди эртемнинг башкы болуп институтту дооскаш, чир чыл дургузунда Тыва Республиканың Дээди судунун харысалгалыг ажылдакчызы болуп ажылдай каапкан.

1969 чылдан бээр, барыкла 24 чыл дургузунда үзүктел чок Тыва радиоиуң шыпак журналистининн бирээзи болуп ажылдап келген. Баштайгы чылларда ол бергелерге таваржып тургулаан. Ажыл бүрүүү чажыттарлыг, ажыл эртер бергелерлиг. Ылаңгыя журналист ажыл аңаа-ла бир олурып алгаш, чүве бижип каарында эвес болдур ийин. Кылган ажылының шынары, кижилерге дээштин, оон чүү билип алырыл, ажыктыг чүүү шингээдип ап болурул дээрзин хандыр доланыр ужурлуг. Лиаа өөрту билип алыр арга-дуржулга негеттинер.

Тыва Республиканың Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединге Калдар Кашпык-ооловна Монгуш-биле кады ажылдап-даа чордум. Ынчангаш ону бүгү тала-биле кончуг эки билир апарган мен. Оон-биле баштайгы ужуражылгам ам-даа уттундурбаан. Оон өрээличе кире бээримге, бышпаан чорудаа дег, хүренкара улуг, кыдырык характарлыг, кызыл чаактарының ортузун дургаар өскей берген шевергин дорт думчуктуг, бажының дүгүн оргазын дургаар салып бадырыпкан, чиңгежек белдиг, дорт сынныг, чараш уруг телефон долгаан олур. Ырлаар-шоорлаар дээш келген артист-ле боор деп иштимде бодап, кады ажылдаар дарганың кирип келирин, манап олурупту. Хүлүмзүргей шырайлыг, чугаа-соттуг ол кижи-биле чугаалажы бээримге, даргам Калдар Кашпык-ооловна Монгуш ол болган чүве.

Ынчан бис литературахөгжүмүүг чогаал редакциязынга ажылдап турдувус. Адыындыг-даа болза, культура болгаш уран чүүл, чогаал ажылдарын шупту чырыдар турдувус. «Улуг-Хемнин чалгыглары», «Көдээнин культура одаглары», «Үежилеривистин овур-хевирлери», «Чагыглар өзугаар концерт», «Хүлүмзүргү», «Шагар-Ары», «Ак-дунма улустарының уран чүүлү» дээш, өске-даа дамчыдылгаларны белеткээр турдувус. Ынчан Калдарның ажылгырын кайгаан мен. Ол республиканың бир-ле районунче сургакчылап чоруптар. Келгеш, үнге бижидип алган чугааларын, ырларын, чогаалдарын улуг аппаратка чара бижиир, аштаар, артык сөстерин арыглаар. Оон дамчыдылганың сөзүн бижиир, дикторга азы боду номчуур, ам-на хөгжүм-биле каастап турган, монтажтап киритпер. Ынчан ам-на «Улуг-Хемнин чалгыглары» төрүттүнүп келир. Оон кадында олбо авторларның келген чагаалары база номчуур, анаа база үе-шак херек. Чамдык дамчыдылгаларны белеткеп турда, ону белеткээр тускай кижилер бар-даа болза, Калдар ону боду кыла шаап алыр, ол база оон журналисчи арга-дуржулгазының белдээнин хереченлеп турар. Ол ышкаш бижик парлаар машинакчылар бар-даа болза, Калдар боду парлап алыр, ол база оон ажылгыр, кызымак чоруу-дур.

Онаанган ажылын күүсеттпээнде оожургаар барымдаа чогун эскергеш, ажылгыр чорукту кымдан салган алганын сонуургаан мен. Ол мынчаар харыылаар:

— Даанган ажылымга амыр-дыш билбес чүвем — аравның аажы-чаны. Ол колхоз үезинден эгелээш, кандыг-даа ажылдың мурнуку одуруунга турар, кандыг-даа чарыш, көрүлдеге тиилээн турар кижи. Үгбам база амыр эвес ажыл-ишчи болгай. Кааа-даа, бажыңга-даа хол куруг олурбас бис. Ажыл соонда бажыңга уруг-дарыгның идик-хевин чуур, аргыттынар, даараныр, аштаныр, азып-чем кылыр, номчуттунар, ажыл-биле чугаалаарга, чай-шөлээн хереешлер кижиге турбас. Бичиивистен-не ааваныстын ажылгырын салган алган бис.

Хоочун херээжен журналист Калдар Монгуш, шынап-ла, оолдуг-даа, кыстыг-даа. Уруу Долаана, оглу Мерген, өөнүн эр ээзи Бапал-оол дег ааскежиктиг өг-бүле ховар. Шыдаар шаа-биле кеттинер, бажын-балгадының ишти каасчараш. Байлак, аштыг-чемнинг, үнер-кирер эштиг-өөрлүг, дөргүл-төрелдиг, чорук чоруур хууда «Волгалыг», амыдыралы-биле ханды-даа ажылдаарын билиг-даа ажылдың мурнуку одуруунга турар, кандыг-даа чарыш, көрүлдеге тиилээн турар кижи. Үгбам база амыр эвес ажыл-ишчи болгай. Кааа-даа, бажыңга-даа хол куруг олурбас бис. Ажыл соонда бажыңга уруг-дарыгның идик-хевин чуур, аргыттынар, даараныр, аштаныр, азып-чем кылыр, номчуттунар, ажыл-биле чугаалаарга, чай-шөлээн хереешлер кижиге турбас. Бичиивистен-не ааваныстын ажылгырын салган алган бис.

Хоочун херээжен журналист Калдар Монгуш, шынап-ла, оолдуг-даа, кыстыг-даа. Уруу Долаана, оглу Мерген, өөнүн эр ээзи Бапал-оол дег ааскежиктиг өг-бүле ховар. Шыдаар шаа-биле кеттинер, бажын-балгадының ишти каасчараш. Байлак, аштыг-чемнинг, үнер-кирер эштиг-өөрлүг, дөргүл-төрелдиг, чорук чоруур хууда «Волгалыг», амыдыралы-биле ханды-даа ажылдаарын билиг-даа ажылдың мурнуку одуруунга турар, кандыг-даа чарыш, көрүлдеге тиилээн турар кижи. Үгбам база амыр эвес ажыл-ишчи болгай. Кааа-даа, бажыңга-даа хол куруг олурбас бис. Ажыл соонда бажыңга уруг-дарыгның идик-хевин чуур, аргыттынар, даараныр, аштаныр, азып-чем кылыр, номчуттунар, ажыл-биле чугаалаарга, чай-шөлээн хереешлер кижиге турбас. Бичиивистен-не ааваныстын ажылгырын салган алган бис.

Хоочун херээжен журналист Калдар Монгуш, шынап-ла, оолдуг-даа, кыстыг-даа. Уруу Долаана, оглу Мерген, өөнүн эр ээзи Бапал-оол дег ааскежиктиг өг-бүле ховар. Шыдаар шаа-биле кеттинер, бажын-балгадының ишти каасчараш. Байлак, аштыг-чемнинг, үнер-кирер эштиг-өөрлүг, дөргүл-төрелдиг, чорук чоруур хууда «Волгалыг», амыдыралы-биле ханды-даа ажылдаарын билиг-даа ажылдың мурнуку одуруунга турар, кандыг-даа чарыш, көрүлдеге тиилээн турар кижи. Үгбам база амыр эвес ажыл-ишчи болгай. Кааа-даа, бажыңга-даа хол куруг олурбас бис. Ажыл соонда бажыңга уруг-дарыгның идик-хевин чуур, аргыттынар, даараныр, аштаныр, азып-чем кылыр, номчуттунар, ажыл-биле чугаалаарга, чай-шөлээн хереешлер кижиге турбас. Бичиивистен-не ааваныстын ажылгырын салган алган бис.